

BIBLIOBEELD

**Mogelijkheden voor een nieuwe
levensorientatie**

Afstudeeronderzoek

Theologie & Levensbeschouwing

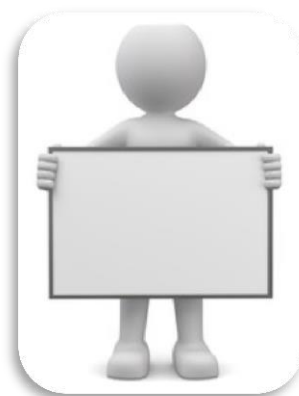
Madelon Verwer-Ramp

Juni 2019

INHOUDSOPGAVE

	Pagina
Inleiding	3
Oriënteren	5
Richten	7
Literatuurverkenning	8
Plannen	21
Verzamelen	24
Analyseren	29
Concluderen	33
Rapporteren en presenteren	43
Samenvatting	45
Literatuuroverzicht	48
Bijlage 1 - Workshop 'Jongeren Ontmoeting'	50
Bijlage 2 - Resultaten workshop	55
Bijlage 3 - Mail deelnemers	58
Bijlage 4 - Labelsysteem	59

INLEIDING

Beweegredenen voor het onderzoek

De aanleiding voor mijn praktijkonderzoek is mijn eigen professionele ontwikkeling.

Ik ontwikkel workshops voor groepen die ik als zelfstandige kan aanbieden aan kerken en kloosters of als kerkelijk werker kan inzetten in een gemeente. Deze workshops zijn een combinatie van Bibliobeeld (beeldende expressie waarbij een Bijbelverhaal of levensbeschouwelijk thema centraal staat) en hermeneutische communicatie. Aan de hand van dit onderzoek wil ik meer zicht krijgen op de kwaliteit van de workshop 'Mijn geloofsjas'. Ik ben benieuwd of het beeldend uitwerken van dit thema en de hermeneutische communicatie daarover van invloed is op de persoonlijke geloofsbeleving.

Mijn geloofsjas

In november 2018 heb ik een workshop met als thema 'Mijn geloofsjas' gegeven aan de Jongeren Ontmoeting: een groep adolescenten van de Protestantse Gemeente Mijdrecht (zie Bijlage 1). Nadat ieder zijn eigen 'geloofsjas' gemaakt had, hebben we in de groep de resultaten besproken.

Deze workshop heb ik eerder gegeven, namelijk in het derde studiejaar. Toen heb ik daar ook een klein onderzoek naar gedaan en de ideeën voor verbetering van de workshop doorgevoerd, waardoor zijn huidige vorm is ontstaan.

Werkwijze

In mijn onderzoek zal ik de kernactiviteiten van praktijkonderzoek uitvoeren zoals deze beschreven staan in *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn* (zie Figuur 1).

Oriënteren

Ik breng in beeld welke praktijkvraag er is, voor wie deze belangrijk is en wat het belang van mijn onderzoek kan zijn.

Richten

Ik kom tot een duidelijke onderzoeksvraag en maak een koppeling met relevante literatuur.

Plannen

Ik schrijf een onderzoeksplan dat beschouwd kan worden als het resultaat van deze eerste drie kernactiviteiten.

Verzamelen

Ik voer de geplande onderzoeksactiviteiten uit en verzamel data die ik nodig heb om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

Analyseren

Ik analyseer de verkregen data.

Concluderen

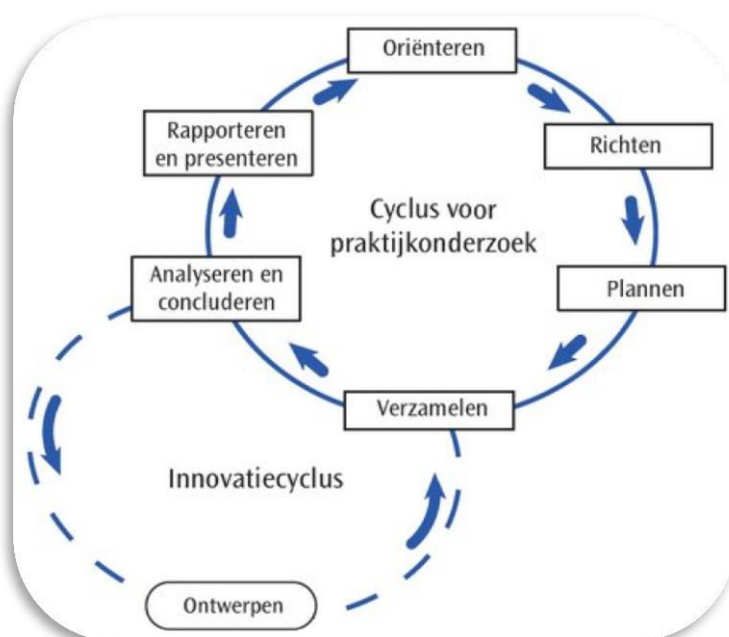
Op basis van de analyseresultaten formuleer ik concrete antwoorden op de onderzoeksvraag in de vorm van conclusies.

Rapporteren en presenteren

Ik beschrijf hoe ik de resultaten van het onderzoek zou kunnen rapporteren en presenteren.

Ontwerpen

Deze kernactiviteit komt in mijn onderzoek niet aan de orde, omdat het niet gericht is op innovatie, op een doelbewuste verandering van de dagelijkse praktijk. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 38-39)

Figuur 1 - Kernactiviteiten van praktijkonderzoek

Vertrouwelijkheid

In verband met de vertrouwelijkheid van de gevoerde gesprekken zijn de uitgeschreven interviews en de portretten waarover in dit verslag wordt gesproken niet opgenomen in deze versie van het afstudeeronderzoek. Om dezelfde reden is ook Tabel 1 niet opgenomen.

ORIENTEREN

Context

Ik heb de workshop gegeven in het najaar van 2018 aan een groep adolescenten van de Protestantse Gemeente Mijdrecht. Er waren ook twee oudere volwassenen van boven de vijftig aanwezig. Eén van hen is degene die de groep begeleidt en de andere is een lid van de Commissie Kunst & Kerk. Zij was geïnteresseerd in deze eerste stap richting een Kunst & Kerk-viering in een nieuwe vorm.

In de kerkelijke gemeente Mijdrecht, waar ik lid van ben, worden twee maal per jaar vieringen georganiseerd rond 'Kunst & Kerk'. Na vaststelling van het thema door de commissie worden geïnteresseerde gemeenteleden uitgenodigd voor een inspiratieavond. Op deze avond wordt met elkaar over het thema gesproken en worden ideeën uitgewisseld. Daarna gaan degenen die dat willen thuis aan de slag met het maken van een gedicht, schilderij, beeldhouwwerk, film, etc. De resultaten worden geëxposeerd in de viering.

Nu werkte ik daarnaast met een bestaande groep (Jongeren Ontmoeting) aan het thema 'Mijn geloofsjas' en over de resultaten werd in de groep gesproken. De resultaten kregen een plek in de viering en na afloop was er de mogelijkheid voor gemeenteleden om met de makers in gesprek te gaan. De workshop vond plaats in een zaal van de kerk, er waren tien deelnemers.

Vaktherapie Beeldend

Mijn huidige beroep is Vaktherapeut Beeldend. Vaktherapie is een ervaringsgerichte therapie. Als Vaktherapeut verleen ik psychologische hulp waarbij gebruik wordt gemaakt van beeldend vormgeven. Cliënten werken met allerlei materialen zoals verf, klei, hout, etc. Dit doen ze alleen of samen aan de hand van een opdracht. Het beeldend werken zorgt voor ervaringen die een positief effect hebben op de problematiek van de cliënt en voor nieuwe vaardigheden en inzichten op lichamelijk, emotioneel, sociaal of cognitief gebied. (www.vaktherapie.nl)

We willen ons als mens kunnen uitdrukken in wie we zijn en daarbij helpt de verbeelding van wat we voelen of verlangen. In beeldend werk kun je vaak meer tot uitdrukking brengen dan je met woorden kunt zeggen. Soms schieten woorden tekort en kan het beeldend werken een diepere laag aanraken. Wat je bezighoudt, wordt zichtbaar. Het kan gebeuren dat er door beelden die uit jezelf komen ruimte ontstaat voor emoties en inzicht. Het is of de beelden vooruitlopen op wat er in je huist, maar nog niet benoemd kan worden. Zo kun je leren stilstaan bij wat er gebeurt in jezelf. (www.therapie-pezzettino.nl)

Van mijn achtergrondkennis en ervaringen als therapeut maak ik gebruik tijdens het samenstellen en leiden van een workshop.

Onderzoeksorganisatie

Ik voer het onderzoek uit voor mijzelf. Het onderzoeksdoel is gericht op verbetering van mijn eigen beroepspraktijk. Graag zou ik in de toekomst vanuit mijn eigen praktijk workshops aanbieden aan kloosters en kerken. Maar het is ook mogelijk dat ik, als ik in een gemeente als kerkelijk werker werkzaam word, gebruik kan maken van deze manier van werken. Daarbij richt ik me op geloofsverdieping of -verandering in contact met anderen. In gevallen waarin dat mogelijk is, zou ik de resultaten graag onder de aandacht brengen in een viering. Op deze wijze kunnen diverse gemeenteleden meer op elkaar betrokken raken.

Ik las in het beleidsplan van mijn huidige stagegemeente, de Protestantse Gemeente Mijdrecht, dat zij aandacht wil besteden aan het 'geloofsgesprek'. Zij stelt zich als doel geloofservaringen en waarden met elkaar te delen in gesprekken. (Beleidsplan 2015-2019) Wellicht geldt dit voor meer kerkelijke gemeentes. De Roest noemt in zijn boek *Een huis voor de ziel* een aantal kenmerken van een bloeiende gemeenschap waarvan het samen delen van geloofservaringen en waarden er één is. Hij geeft aan dat er op dit gebied in veel kerkelijke gemeentes vaak een tekort wordt ervaren. (De Roest, 2010, 11-12) De uitkomsten van dit onderzoek kunnen mogelijk van nut zijn voor gemeentes die meer aandacht willen besteden aan het delen van geloofservaringen.

RICHTEN

Onderzoeksdoel

Mijn onderzoeksdoel wil ik als volgt formuleren:

Ik wil te weten komen hoe de deelnemers het inzetten van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie ervaren met betrekking tot hun geloofsbeleving.

Onderzoeksvraag

Hiertoe kies ik voor een evaluerende onderzoeksvraag (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 94) en ik wil deze als volgt formuleren:

⇒ Hoe ervaren de deelnemers de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie met betrekking tot hun geloofsbeleving?

Deelvragen

Bij deze onderzoeksvraag wil ik de volgende deelvragen formuleren:

1. Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?
2. Hoe hebben de deelnemers de inzet van Bibliobeeld ervaren?
3. Hoe hebben de deelnemers de hermeneutische communicatie ervaren?
4. In hoeverre zijn de deelnemers tot een andere geloofsbeleving gekomen?

Literatuurverkenning

De volgende kernbegrippen en deelaspecten hebben betrekking op het onderwerp:

- Geloofsbeleving: religieuze individualisering, oriënteringsverhalen, spiritualiteit, het religieuze, levensbeschouwing/-oriëntatie, zingeving.
- Hermeneutische communicatie: geloofservaringen delen, hermeneutisch-communicatieve benadering, abductie, dialogisch leren, liminaliteit.
- Bibliobeeld: Vaktherapie Beeldend, interne geloofscommunicatie, onderlinge geloofscommunicatie, Bibliodrama

In het volgende hoofdstuk zal ik deze kernbegrippen, hun deelaspecten en hun onderlinge relaties uitwerken.

LITERATUUR- VERKENNING

Eerst beschrijf ik de invloed van religieuze individualisering op de geloofsbeleving en het belang van het delen van ervaringen. Ook maak ik een keuze voor begrippen die ik wil gebruiken in de interviews en in mijn herformulering van het onderzoeksdoel.

Daarna beschrijf ik mijn werkwijze aan de hand van de hermeneutisch-communicatieve benadering. In dit kader bespreek ik de volgende begrippen: abductie, dialogisch leren en liminaliteit.

Hierna geef ik aan hoe Vaktherapie Beeldend kan aansluiten bij deze benadering. Tijdens het creatieve proces ontstaan er mogelijkheden voor interne en onderlinge geloofscommunicatie. Ik vergelijk Bibliobeeld met Bibliodrama in de bijdrage die deze werkwijzen kunnen leveren aan de geloofsbeleving van mensen.

Elk deel wordt afgesloten met een korte samenvatting en een literatuurverantwoording.

Ten slotte geef ik een samenvatting van deze literatuurverkenning en zal ik mijn onderzoeksvraag herformuleren.

Geloofsbeleving

Religieuze individualisering

In onze huidige Westerse samenleving is er sprake van secularisering en individualisering. Secularisatie is het proces waarbij de betrokkenheid op een als transcendent ervaren werkelijkheid afneemt. De bestaande godsdienst en kerken zijn van een geringer betekenis geworden voor de cultuur en de samenleving. (Dekker & Stoffels, 2011, 119) Individualisering houdt in dat mensen zich losmaken van traditionele verbanden, zoals de kerk, familie en de gemeenschap. Ze bepalen zelf hoe zij hun leven vormgeven. Er is sprake van privatisering van de godsdienst, zij verliest haar bindingskracht en gemeenschappelijkheid. De beleving wordt belangrijker dan dat wat objectief vaststaat. Religie krijgt betekenis als men de waarde ervan zelf kan ervaren. (Dekker & Stoffels, 2011, 109)

In aansluiting hierop spreekt Zondervan over religieuze individualisering. Hij schrijft dat men zich in de huidige tijd losmaakt van kaders van kerk en traditie. Religie is veel meer een persoonlijke zoektocht geworden. (Zondervan, 2011) Hij noemt dit de 'subjectieve wending in het Westers denken'. Werkelijkheid komt alleen tot stand door middel van betekenissen die mensen construeren. Hij vindt het van belang om de geleefde religie te verbinden met de theologische traditie. Daarom pleit hij ervoor dat we 'nieuwe theologische tools' ontwikkelen om op het spoor te komen van nieuwe plekken waar het religieuze zich in nieuwe vormen voordoet. (Zondervan, 2008, 10 en 118-122)

In dit kader schrijft Dingemans dat de persoonlijke ervaring van mensen tegenwoordig als bron van theologie erkend wordt. Onze huidige cultuur is er op gericht mensen mondig te maken. Tevens heeft de visie op de rol van gemeenteleden zich gewijzigd. De praktische theologie heeft niet meer het ambtswerk van de predikant als uitgangspunt, maar de functies van de gemeente. Gemeenteleden zijn mede verantwoordelijk voor de verwerkelijking van het geloof. Dingemans stelt dat waar vroeger gemeenteleden vooral als het object van kerkelijke zorg werden gezien, zij nu vooral subject zijn. Zij willen zelf over hun geloof en leven kunnen meepraten en meebeslissen in de geloofsgemeenschap. Dingemans acht het van belang dat *‘gemeenteleden niet alleen worden gezien als consumenten van kerkelijke diensten, maar vooral als participanten die hun ervaringen en meningen kunnen inbrengen’*. (Dingemans, 1996, 111) Daarbij moet men volgens hem wel bedenken dat men pas volop mondig mens wordt via de ander. De enkeling is ingebed in een bredere gemeenschap. Hij pleit voor een dubbele communicatie, dat wil zeggen: de persoonlijke communicatie tussen God en mens (geloofscommunicatie) en de communicatie tussen mensen onderling (pastorale communicatie). (Dingemans, 1996, 106-114) Deze twee wijzen van communicatie komen in het verloop van deze literatuurverkenning weer ter sprake.

Ook Ganzevoort geeft aan dat mensen steeds meer zelf de religieuze betekenisgeving bepalen. Tradities leveren daarvoor wel materiaal aan, maar ze zijn niet meer normatief. De geleefde religie en het persoonlijk geloofsverhaal van het individu verdienen voorrang. (Ganzevoort, 2006, 79-80) Er is sprake van subjectivering, de individuele mens staat meer centraal. In onze huidige samenleving is het van belang tegemoet te komen aan de persoonlijke geloofsbeleving. Waar traditionele godsbeelden worden losgelaten, kan gezocht worden naar nieuwe manieren waarop God ter sprake kan komen. *‘Wat vandaag de dag nodig is, is een theologie die de communicatie faciliteert en verbetert tussen al die mondige individuen met hun geïndividualiseerde religie.’* (Ganzevoort, 2007)

Oriënteringsverhalen

In het boek *Verhalen in beweging* over Bibliodrama wordt gesproken over verhalen die mensen bij zich dragen. Dit geldt evenzeer voor het werken aan de hand van Bibliobeeld, daarom vermeld ik hier wat F. Kuiper hierover in dit boek schrijft.

Tijdens het werken met Bijbelverhalen of Bijbelse thema's kunnen er bij de deelnemers aan Bibliodrama herinneringen aan vroeger in het geding zijn. Zij kunnen voor zich zien hoe hun opvoeding het beeld van de teksten bepaald heeft en welke waarden zij behoorden toe te kennen aan de verhalen. Kuiper noemt dit *‘leringsverhalen’*. Zij kunnen verbonden zijn met negatieve gevoelens, maar ook teruggaan op prettige herinneringen. De deelnemers krijgen de kans deze herinneringen tijdens het spelen of het nagesprek te verbinden met wat zij nu belangrijk vinden. Beelden van vroeger kunnen kritisch bekeken en zo nodig bijgesteld worden. Zo kan er een open verbinding ontstaan met *‘ontdekkingsverhalen’*, hiermee geven mensen voor zichzelf aan wat zij als essentieel hebben ontdekt voor hun levensvisie. Dergelijke ontdekkingsverhalen kunnen bij het spelen van Bibliodrama opkomen bij de deelnemers als zij zo authentiek mogelijk hun rol invullen.

Sommige leringsverhalen krijgen een betekenis als ‘oriënteringsverhalen’ die een richting aanduiden voor de toekomst. Bij het overdenken van datgene wat men als waardevol ervaart voor het eigen leven wordt men herinnerd aan bepaalde gebeurtenissen waarbij duidelijk werd wat telt in het leven. Maar vooral ontdekkingsverhalen kunnen voor mensen tot oriënteringsverhalen worden. Ervaringen die ertoe hebben bijgedragen dat men beter ging verstaan wat men was en wilde, toekomstgerichte ervaringen. Bij het spelen en tijdens het nagesprek kan er op gelet worden waar lerings- of ontdekkingsverhalen meeklinken en waar de weg open ligt naar oriënteringsverhalen. Bij leringsverhalen is de kans op clichés of weerstanden die op de kinderjaren teruggaan groot. Bij ontdekkingsverhalen is het herkennen van inzichten in de Bijbelse teksten van belang. Oriënteringsverhalen zijn op hoop en verwachting gericht en hebben baat bij verhalen die dat ook hebben. (Hogerzeil & Van den Berg, 1996, 172-174)

Begripsvorming

In een gesprek met een medestudente over mijn onderzoeksvraag dachten we na over het begrip ‘geloofsbeleving’. Samen vonden we allerlei begrippen die daaraan raken en die ik ook weer in de literatuur tegenkom. Hieronder beschrijf ik deze met hun betekenis. Wellicht is het beter een ander begrip te gebruiken in de onderzoeksvraag.

Spiritualiteit

In het Prisma Woordenboek staat het volgende: ‘*De houding tegenover, gerichtheid op datgene wat uitgaat boven de eindige wereld die iemand met de zintuigen kan waarnemen.*’ (Hofman, 577)

Krikilion spreekt over spiritualiteit als: ‘*Het proces van communicatie met de diepte van het zelf en met het ultieme; een proces dat al dan niet gepaard kan gaan met het toebehoren aan een levensbeschouwelijke groepering of religie. Gemeenschappelijk is de ervaring van verbinding met een bredere werkelijkheid en zich erdoor gedragen weten.*’ (Krikilion, 2012, 91)

Bras geeft de volgende omschrijving: ‘*Spiritualiteit is een praxis waarin een relatie met God/het goddelijke wordt onderhouden die je verandert*’. (Bouwman & Bras, 2001, 13) Hij geeft aan dat er een omvormingsproces ontstaat doordat de goddelijke en de menselijke werkelijkheid op elkaar inwerken. Mensen komen hierdoor dichter bij wat zij aanvoelen als hun diepste wezen, hun bestemming. (Bouwman & Bras, 2001, 13-18) Dit laatste spreekt mij erg aan, vooral omdat ik op zoek ben naar ontwikkelings- of veranderingsprocessen.

Het religieuze

Krikilion omschrijft het religieuze als volgt: ‘*Een dimensie van de menselijke persoonlijkheid die gekenmerkt wordt door het zoeken naar verbindingen op een dieper niveau en door een gerichtheid naar contact met een transcendente realiteit (‘iets’ of ‘iemand’).*’ (Krikilion, 2012, 108)

Levensbeschouwing/levensoriëntatie

In het Kramers Woordenboek vind ik de volgende omschrijving: ‘*Oordeel over het doel en de zin van het menselijk bestaan.*’ (Coenders, 1990, 715)

In het Prisma Woordenboek staat nagenoeg hetzelfde: *‘Wat iemand ziet als het doel en de zin van het bestaan.’* (Hofman, 361)

Ik zocht ook naar het begrip ‘levensorientatie’, dat iets minder gangbaar is. Ik vond de volgende omschrijving: *‘Je zoekt naar richting en betekenis, het kompas van wat voor jou het leven de moeite waard maakt.’* (praktijkdoornsenrozen.nl)

Hogerzeil en Van de Berg omschrijven dit begrip als volgt: Een gebeurtenis waarbij duidelijk wordt wat telt in het leven, wat men als waardevol ervaart voor het eigen leven. Een ervaring die een richting aanduidt voor de toekomst, die ertoe bijdraagt dat men beter gaat verstaan wie men is en wat men wil, een toekomstgerichte ervaring. (Hogerzeil & Van den Berg, 1996, 172-174) Dit is eigenlijk waar ik naar op zoek ben, naar dergelijke ervaringen.

Zingeving

In het Prisma Woordenboek staat de volgende omschrijving: *‘Het geven van betekenis aan het leven.’* (Hofman, 734)

In het boek *Geestelijke gezondheidszorg in het licht van zingeving en spiritualiteit* spreekt Krikilion over existentiële vragen bij cliënten: “Waarom leef ik? Wat houdt mij gaande? Waar ben ik naar onderweg? Wat heeft mijn leven of het lijden voor zin?” Hij duidt op het belang van de ervaring van samenhang in het leven en noemt dit ‘existentiële zingeving’. (Krikilion, 2012, 89-90)

⇒ Vanwege religieuze individualisering ontstaat het belang van tegemoet komen aan de persoonlijke geloofsbeleving. Het is belangrijk mogelijkheden te scheppen waardoor men eigen ervaringen en meningen kan inbrengen, delen en onderzoeken met anderen. Op deze wijze kunnen leringsverhalen en ontdekkingsverhalen tot oriënteringsverhalen worden.

Ik heb onderzocht welk begrip ik het beste kan gebruiken in mijn onderzoeksvraag waarin ik nu ‘geloofsbeleving’ heb gehanteerd. Tijdens de workshop waren er namelijk twee deelnemers die aangaven niet te ‘gelooven’. Toch kwamen er aspecten naar boven die te maken hadden met hun spirituele ontwikkeling. Om ook hen aan te kunnen spreken in mijn vraagstellingen wil ik het begrip ‘spiritualiteit’ gebruiken zoals dat hierboven op meerdere wijzen wordt omschreven. Daarnaast spreekt het woord ‘levensorientatie’ mij erg aan: een ervaring die nieuwe richting en betekenis geeft aan iemands leven, waarbij men beter gaat verstaan wie men is en wil zijn.

Verantwoording literatuur

Bij de selectie van de literatuur heb ik ervoor gekozen om auteurs met een verschillende achtergrond te kiezen. Zo benaderen Dekker en Stoffels het thema ‘geloofsbeleving’ vanuit een godsdienstsociologisch perspectief. En Zondervan, Dingemans en Ganzevoort meer vanuit een praktisch theologisch gezichtspunt. Tevens heb ik gekozen voor Kuiper. Hij schrijft vanuit de optiek van Bibliodrama, een werkvorm die raakt aan Bibliobeeld. Ik was nieuwsgierig naar invloeden van Bibliodrama op de geloofsbeleving/spiritualiteit. Ik heb voor deze benadering gekozen, omdat ik vermoedde dat ik hiermee zo veel mogelijk aspecten op het spoor zou kunnen komen die van invloed zijn op dit kernwoord.

Hermeneutische communicatie

Geloofservaringen delen

De Roest spreekt in zijn boek *Een huis voor de ziel* over de ziel als ‘kern van de mens’: zoals je ten diepste bent en waarmee je met God in verbinding staat. Dankzij je ziel kun je je laten raken. (De Roest, 2010, 96) Hij noemt een aantal kenmerken van een bloeiende gemeenschap: een huis voor de ziel. Ik licht er twee uit:

- geloofservaringen en waarden samen delen
- verbinding leggen tussen geloof en dagelijks leven

Vaak wordt er in een gemeente een tekort ervaren op het gebied van deze twee kenmerken. (De Roest, 2010, 11-12)

Er bestaat volgens De Roest in gemeentes een verlangen om geloofservaringen met elkaar te delen en een verbinding te leggen met het dagelijks leven. Anderzijds bestaat er ook schroom om over eigen ervaringen te spreken. De Roest stelt dat het belangrijk is om met elkaar te communiceren over de vragen waar je mee bezig bent. Door te vertellen wat je van God hebt ervaren, ontstaat er meer verbinding met God en met elkaar. Het is van belang contact te maken met de eigen ziel en expressie te geven aan wat je beleeft. Zo kun je zielsverwantschap met anderen ontdekken. (De Roest, 2010, 12-13, 17)

Volgens Roukema-Koning zijn werkvormen nodig waarin de communicatie tussen het collectieve en het individuele niveau van geloofspraktijken centraal staat. Ontmoetingsplaatsen waar men het ‘geleefde geloof’ aan elkaar kan tonen. Werkvormen waarin ruimte wordt geboden aan integratie van ‘de boodschap’ in het ‘gewone leven’. (Bouwman & Bras, 2001, 42)

In het beleidsplan van mijn stageplek, de Protestantse Gemeente Mijdrecht, wordt genoemd dat activiteiten waarin ontmoeting een rol speelt, de meeste mensen trekken. Men blijkt behoefte te hebben aan het ontmoeten van elkaar. De Kerkenraad wil graag aandacht besteden aan het delen van geloofservaringen in gesprekken. (Beleidsplan 2015-2019)

Hermeneutisch-communicatieve benadering

In dit kader van het delen van geloofservaringen pleit Zondervan voor een hermeneutisch-communicatieve benadering. Binnen deze benadering is er veel aandacht voor de manier waarop mensen betekenis geven aan de door hen ervaren werkelijkheid. In dit model staan communicatie en dialoog tussen gemeenteleden centraal, omdat dit een bron kan zijn voor wederzijdse verrijking.

Deze benadering richt zich op drie doelen:

- persoonlijke bestaansverheldering: men leert eigen bestaansvragen beter kennen
- betere omgang met verschillen: men ontwikkelt een open houding naar de levensbeschouwing van anderen

- inculturatie: men leert inzichten verstaan die bewaard zijn gebleven in geloofstradities (Zondervan, 2011, 134)

Binnen deze hermeneutisch-communicatieve benadering is het volgens hem van belang dat gemeenteleden zich leren inleven in Bijbelverhalen en thema's, waardoor ze dicht bij hun eigen ervaringen worden gebracht. Zo kan iedereen ontdekken wat de relevantie is voor zijn/haar eigen leven van wat overgeleverd wordt vanuit de traditie. Er vindt een hermeneutisch proces plaats, waarin mensen de Bijbelverhalen of thema's interpreteren vanuit hun eigen referentiekader. *'Door het interpreteren van een ervaring met bijvoorbeeld een verhaal komen we tot een dieper verstaan van de werkelijkheid. Dat wil zeggen een dieper verstaan van onszelf, van de ander, van de wereld en een dieper verstaan van het geheim van het leven.'* (Zondervan, 2011, 132)

Ook Roukema-Koning schrijft over een praxis waardoor je dichter bij je diepste wezen kunt komen. Volgens haar zoeken mensen een geloof dat ervaren kan worden en dat voor de dagelijkse praktijk relevant is. Dit vergt begeleiding, bezinning en oefening. Spirituele praxis bevordert bewustzijnsontwikkeling: een zo bewust mogelijk 'er-zijn'. (Bouwman & Bras, 2001, 35-37) De affectieve dimensie van geloven staat hier centraal: hoe kan van het geloven in God een appèl uitgaan naar mensen, wat doen de Bijbelverhalen met hen, welk licht werpen zij op hun eigen bestaan en hoe verbinden zij daaraan consequenties voor hun concrete leven? En ten slotte: hoe wijzigt hun ervaring van de werkelijkheid zich? (Bouwman & Bras, 2001, 40)

Abductie

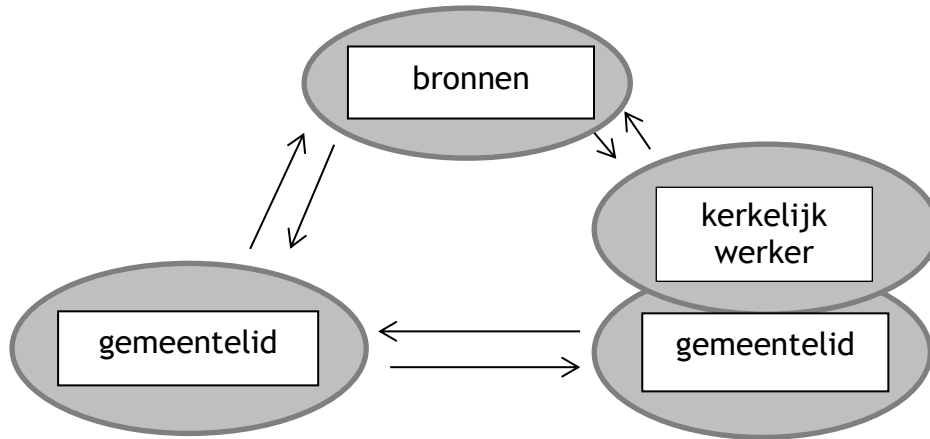
Deze gedachte brengt mij bij de term 'abductie' die we leerden bij het vak Pastorale Vaktheorie in het derde jaar. Abductie duidt op een proces van betekenisgeving dat zich tussen deductie en inductie afspeelt. *'Er is geen noodzakelijke logica van boven naar beneden (deductief), noch van beneden naar boven (inductief).'*' (Ganzevoort, R. & Visser, 2014, 213) Abductie is een creatief moment waarop de verbinding ontstaat tussen openbaring en ervaring, tussen het verhaal van God en het verhaal van mensen. Er ontstaat een betekenisvolle verbinding. In interactie met elkaar kan daar steeds naar worden gezocht. (Ganzevoort, R. & Visser, 2014, 213)

Tijdens de workshop probeer ik mogelijkheden te creëren voor deze creatieve momenten waarbij het verhaal van mensen kan raken aan het verhaal van God en er verbinding kan ontstaan tussen geloven en het dagelijks leven.

Trialogisch leren

Zondervan spreekt van 'Trialogisch leren'. Hij beschrijft dit vanuit een onderwijssituatie waarin hij spreekt over leerlingen en leraren. Dit is mijns inziens heel toepasbaar binnen een kerkelijke gemeente. In Figuur 2 zijn de termen daaraan aangepast. Dit leren vindt plaats tussen drie polen: gemeentelid, kerkelijk werker/andere gemeenteleden en levensbeschouwelijke bronnen.

Figuur 2 - Trialogisch leren (aangepast)

Het leren gebeurt in communicatie en dialoog met anderen. In het model staat communicatie tussen gemeenteleden en kerkelijk werker en tussen gemeenteleden onderling centraal, omdat dit een bron kan zijn voor wederzijdse verrijking. De basis van deze communicatie wordt gevormd door levensbeschouwelijke bronnen in de vorm van verhalen, muziek, drama of beeldende expressie. (Zondervan, 2011, 135)

Ik probeer in mijn workshops dit trialogisch leren te stimuleren door mogelijkheden te creëren voor hermeneutische communicatie, namelijk:

- tussen de deelnemer, het thema en het beeldend werk
- tussen de deelnemer en mijzelf
- tussen de deelnemers onderling

Liminaliteit

Belangrijke voorwaarden voor deze communicatie zijn liminaliteit en een kenotische houding. Met liminaliteit wordt bedoeld dat ieder open durft te staan voor nieuwe inzichten én voor de ander. Een kenotische houding aannemen betekent afstand doen van wat je veiligheid geeft, niet vast willen houden aan eigen overtuigingen. Het is van groot belang dat de kerkelijk werker/begeleider zich deze houding eigen maakt en zo een voorbeeld vormt voor andere gemeenteleden. Op deze wijze kan er een klimaat ontstaan waarin men leert van elkaar en elkaar respecteert in de eigen weg van geloven. (Lesmateriaal Hermeneutische Communicatie -jaar 1)

⇒ In de workshop stimuleer ik de deelnemers geloofservaringen met elkaar te delen en verbindingen te leggen tussen geloof en het dagelijks leven. Ik werk volgens de hermeneutisch-communicatieve benadering. Ik richt me hierbij op persoonlijke bestaansverheldering, het verstaan van inzichten die bewaard zijn gebleven in geloofstradities en het omgaan met verschillen. Door de deelnemers te

stimuleren zich in te leven in een Bijbelverhaal of Bijbels thema en hen tevens dicht bij hun eigen ervaringen te brengen probeer ik ruimte te creëren voor momenten van abductie. Op deze momenten kan het verhaal van God raken aan dat van de deelnemers. Dit gebeurt via dialogisch leren: in communicatie, zowel tussen de deelnemer, het thema en het beeldend werk als tussen de deelnemer en mij als begeleider, als onderling. Liminaliteit is een voorwaarde voor mij als begeleider, middels een kenotische houding kan ik openstaan voor iedereen en voor alles wat zich voordoet. Ik vorm hierin een voorbeeld voor de hele groep, zodat er een sfeer kan ontstaan waarin ieder zijn aandeel durft te leveren en men van elkaar kan leren.

Verantwoording literatuur

Ik heb me tijdens mijn studie de afgelopen jaren veel met dit onderwerp bezig gehouden. In het bovenstaande heb ik geprobeerd samen te vatten wat mij het meest geboeid heeft. De informatie van de betreffende auteurs sluit mooi op elkaar aan en zo is er voor mij een duidelijk beeld ontstaan van de wijze waarop ik graag wil werken. Het geeft mij steun dat diverse schrijvers hier allemaal hun aandeel in hebben. Dat geeft mij het gevoel dat ik een professioneel aanbod kan doen.

Bibliobeeld

Vaktherapie Beeldend

In het boek 'Werken met spiritualiteit' wordt geschreven dat er in de protestantse kerk een verandering gaande is van een gezagscultuur naar een ervaringscultuur. En van een letterlijk geloven naar een meer symbolisch denken. De schrijvers noemen symbolen een middel om een diversiteit van menselijke ervaringen te organiseren. Zij kunnen de ervaringsdimensie van het geloof intensiveren en zinsamenhangen tot expressie brengen. Hier ligt een belangrijk aandachtspunt voor verdere professionalisering van de pastorale communicatie. (Bouwman & Bras, 2001, 40-41)

Vaktherapie Beeldend kan hier prachtig bij aansluiten. *'Art therapy can be described as the therapeutic use of artmaking within a professional relationship by people who (...) seek personal development.'* (Hayen, Van Hooren & Hutsemaekers, 2017) Ook de volgende definitie spreekt over ontwikkelingsprocessen: *'Beeldende therapie is een vorm van behandeling waarbij de ervaring van mensen ten behoeve van ontwikkelingsprocessen centraal staat'.* (Schweizer, 2009, 29) Het werken met materialen zoals verf, textiel of klei biedt de maker de mogelijkheid om te ervaren en gevoelens tot expressie te brengen. Hayen, Van Hooren en Hutsemaekers geven in hun artikel onderzoeksresultaten weer. De cliënten zijn van mening dat Vaktherapie Beeldend een zeer directe weg is tot het uiten van emoties en dat zij zich hierdoor bewuster zijn geworden van hun gevoelens. Wat soms moeilijk te verwoorden is, kan met beeldtaal worden geuit en zichtbaar worden gemaakt. De beeldende expressie is een weerspiegeling van het gevoel die maakt dat aan de hand van deze weerspiegeling beleving kan plaatsvinden. Dit geeft nieuwe

inzichten en mogelijkheden. (Hayen, Van Hooren & Hutsemaekers, 2017) (Folder Nederlandse Vereniging voor Beeldende Therapie) (Smeijsters, 2000, 179)

Bij Vaktherapie staat het proces centraal. Tijdens het creatieve proces experimenteert de cliënt onbewust met nieuwe ervaringen en weet zich deze ervaringen eigen te maken. Smeijsters schrijft daarover: *‘(...) het creatief proces dat binnen de veilige situatie op gang komt als een proces: (...) waarin iemand zich bevrijdt van starre verhoudingen met zijn omgeving en nieuwe, zelf gevonden, zinvolle verhoudingen met zijn omgeving aangaat door er actief op in te gaan.’* (Smeijsters, 2000, 142) Het is belangrijk het eindproduct te zien in het licht van de persoonlijke weg die de maker tijdens het proces heeft doorlopen. Het ‘doen’ is belangrijk, omdat de persoon er in tot uitdrukking komt. Er is sprake van een psychologisch product als uitkomst van een ontwikkelingsgang. (Smeijsters, 2000, 101-102)

Als ik bovenstaande informatie over de ervaringscultuur in verband breng met de informatie over Vaktherapie zie ik de volgende mogelijkheid: het inzetten van beeldende expressie om de ervaringsdimensie van het geloof te intensiveren en zins-samenhangen tot expressie te brengen.

Interne geloofscommunicatie

Bovenstaande mogelijkheden voor een persoonlijke ontwikkelingsgang raken aan datgene wat Ganzevoort en Visser beschrijven in *Zorg voor het verhaal*. Zij geven aan dat oude verhalen in het heden opnieuw geconstrueerd kunnen worden. Verhalen van pijn kunnen verteld worden vanuit een ander perspectief. De feiten worden niet gewijzigd, maar de betekenis. Tevens kunnen bepaaldheden uit het verleden in balans worden gehouden door mogelijkheden van de toekomst. Dit is mogelijk door zich de gewenste toekomstsituatie voor te stellen. Dit nieuwe beeld, dit nieuwe verhaal kan richting geven aan het heden. (Ganzevoort & Visser, 2014, 191-200) Net als een pastoraal gesprek kan beeldende expressie deze functies vervullen. Het kan de ander dichter bij zichzelf brengen of op een andere manier naar zichzelf laten kijken. Oude verhalen kunnen verbeeld worden, nieuwe perspectieven kunnen zichtbaar worden. Door het vinden van een nieuwe vormgeving in het beeldend werkstuk kan men ook nieuwe vormen vinden in zijn bestaan. Door iets aan het beeld te veranderen, kun je grip krijgen op een situatie. Of je ziet perspectief, omdat je je eigen verlangen in beeld brengt. En uiteindelijk is er altijd een resultaat dat betekenis heeft, waar je naar kunt kijken, wat je kunt koesteren, wat je bevraagt, wat je raakt, wat je kracht geeft, wat je kunt veranderen, kapotmaken of weggooien. Of aan de hand waarvan je je verhaal steeds weer opnieuw kunt vertellen en dit telkens weer kunt aanpassen aan je huidige inzichten en situatie.

Booij spreekt in dit kader van ‘interne geloofscommunicatie’. Tijdens de workshop maken de deelnemers onder mijn begeleiding hun geloofsjas. Ik ondersteun het creatieve proces vanuit mijn achtergrond als Vaktherapeut Beeldend en als theoloog. Voordat men aan de slag gaat, wordt eerst stil gestaan bij het thema. Er is een introductie, aansluiting bij Bijbelverhalen die meer van het thema laten zien en gesprekken in kleine groepjes. Hierna gaat ieder aan het werk met zijn/haar geloofsjas. Ik ben aanwezig om te helpen een koppeling te maken tussen traditie en ervaring. Door communicatie met mij worden de deelnemers zich bewust van wat zich binnen in hen afspeelt. De deelnemers raken ‘in gesprek’ met het thema

en hun eigen werk. Door expressie te geven aan het thema kunnen zij komen tot een beeld dat ze als symbolisch ervaren voor hun eigen leven en waarin ze hun band met de traditie tot uitdrukking brengen. Doordat mensen zo hun eigen verhaal ontdekken, wordt in het beeld iets onthuld van de eigen spiritualiteit. (Booij, 2009)

Onderlinge geloofscommunicatie

Het is hierbij van belang de vertaalslag naar het dagelijks leven te maken. Als het beeldend proces en de emoties en gedachten die daarbij opkomen in woorden worden gevat en gedeeld worden met anderen, kan dit nieuwe richting geven. Tijdens de workshop vindt er regelmatig interactie plaats tussen de deelnemers. Om te beginnen gaan zij met elkaar in gesprek over het thema. Tijdens het werken aan de geloofsjas is er de mogelijkheid om bij elkaar te kijken en elkaar vragen te stellen over het werk. Na afloop worden de resultaten in de groep met elkaar besproken. Ieder mag reageren op het eindresultaat aan de hand van de volgende vragen:

- Wat zie je?
- Wat voor gevoel roept het bij je op?
- Kun je het werk interpreteren?

Hierna komt de maker aan het woord. Zo kunnen mensen hun eigen verhaal onder woorden brengen en verbanden gaan zien. Door te reflecteren op elkaars en op het eigen werk kan onderlinge geloofscommunicatie ontstaan in relatie tot het dagelijks leven. Hierdoor ontstaat er een pastorale werkvorm. (Schoemaker, 2004; Booij, 2009)

Bibliodrama

Eigenlijk staat Bibliobeeld nog in de kinderschoenen. Er is haast geen literatuur over te vinden. Wel over Bibliodrama, dat veel raakvlakken vertoont met Bibliobeeld. Hieronder geef ik weer welke overeenkomsten ik heb gevonden. Waar ik 'Bibliodrama' schrijf, kan ook gelezen worden: 'Bibliobeeld'.

Bibliodrama is een werkvorm om een Bijbelverhaal en het persoonlijk levensverhaal met elkaar in contact te brengen. Het verhaal wordt een ontmoetingsplek tussen God en mens. Door op een nieuwe manier naar het verhaal te kijken, kan men een vernieuwende blik op het eigen leven krijgen. Je kunt komen tot een nieuw verstaan. De groep vormt hierbij een draagvlak, waarbij het van belang is ervaringen uit te wisselen. Bibliodrama is een hermeneutisch-communicatief proces waarbij traditie en ervaring met elkaar in gesprek gaan. (Agten et al, 2007, 40). Het nagesprek is hierbij van belang. Hierin kan de verbinding worden gelegd tussen de belevingen tijdens het spel en de eigen levenservaringen. (Agten et al, 2007, 99-100).

Veel mensen putten moed uit het spelen van Bibliodrama, ze zien een nieuw perspectief en komen verder op hun geloofsweg. In het boek 'Bibliodrama als pastoraat' introduceren de schrijvers een begrip dat naar mijn mening raakt aan het hiervoor beschreven begrip 'abductie'. Zij spreken van 'heterotopie'. Dit is een existentiële geloofservaring. Er ontstaat een nieuwe ruimte, alternatieven voor de toekomst. Deze ruimte ontstaat door de wisselwerking tussen eigen ervaringen en de Bijbeltekst. Zij ontstaat onverwacht, maakt sprakeloos. Ze is van een andere kwaliteit: een 'anders-plaats', een hetero-topie. Het spreken van God wordt present. (Derksen, Mennen & Tscherner, 2016, 80-84)

Een deelnemster beschrijft hoe zij Bibliodrama ervaren heeft. Ze vertelt dat haar door confrontatie met de godsbeelden van haar medespelers duidelijk werd wie 'haar God' was. Dat ze tot in de toppen van haar tenen voelde hoe religieus ze was en dat ze dat op haar eigen manier mocht zijn. Haar verhaal mocht doorklinken in eeuwenoude verhalen. Zij stelt dat mensen de rijkdom van hun leven kunnen toevoegen aan een Bijbelverhaal en dat een oud verhaal iets kan toevoegen aan hun leven. (Agten et al, 2007, 67-71)

Ditzelfde wordt beschreven door Kiehn in het boek 'Bibliodrama'. Zij spreekt over het verschijnen van het Goddelijke dat alles in een bijzonder licht zet. *'Es eröffnet den Durch-Blick auf etwas vorher nicht Sichtbares, es erhellt einen vorher im Dunkeln liegenden Raum.'* (Kiehn, Laeuchli, Langer, Martin, Passauer, Schramm, Spiegel & Teichert, 1992, 104) In de ervaringen tijdens het spel kan iets openbaar worden. Deelnemers beschrijven dat zij plotseling de ogen werden geopend, dat hen een licht is opgegaan. Het is een openbaring, men ontvangt een nieuwe oriëntering. (Kiehn et al, 1992, 104-105)

Het nagesprek speelt hierbij een belangrijke rol. Hierin komt aan de orde welke raakvlakken men heeft ervaren met het eigen leven: *'... teilt einander mit, was während des Spiels möglicherweise aus der eigenen Lebensgeschichte aufgestiegen ist.'* (Martin, 1995, 68) Er kan een verbinding ontstaan tussen de opgedane ervaringen en andere levenssituaties. (Martin, 1995, 68-69) De gedeelde ervaringen kunnen verhelderend werken en nieuwe handelingspatronen aanreiken. Een speler krijgt andere denk- en belevingssporen aangereikt, die het eigen gelovig handelen

kunnen inspireren. Er kunnen nieuwe perspectieven ontdekt worden van waaruit hij zichzelf kan bekijken en beleven. (Agten et al, 2007, 100)

Van den Berg en Van Leeuwen bevestigen dit in het themanummer over Bibliodrama in het blad 'Handelingen'. Zij geven aan dat nieuwe betekenissen kunnen ontstaan op het kruispunt van geloofsverhaal en levensverhaal. Bibliodrama opent voor de spelers een ruimte om te verbeelden hoe zij in het leven staan en wat hen daarin ten diepste beweegt. Overgeleverde religieuze verhalen kunnen mensen van nu oriëntatie bieden. De schrijvers stellen dat het zeer voorstelbaar is dat Bibliodrama bijdraagt aan de levensoriëntatie van mensen. Het spelen met elkaar voegt kennis toe die geïntegreerd kan worden in de eigen levensovertuiging of spiritualiteit. (www.handelingen.com)

⇒ Bibliobeeld kan aansluiten bij de ervaringscultuur die in de kerken ontstaat. Wat moeilijk te verwoorden is, kan zichtbaar worden gemaakt en geuit. Tijdens het proces doorloopt de maker een persoonlijke weg. Hierbij kunnen ervaringen verbeeld worden vanuit een nieuw perspectief. Nieuwe beelden kunnen richting geven aan de toekomst. Er is hierbij sprake van interne geloofscommunicatie. Door gezamenlijk te reflecteren op elkaars en het eigen werk kan daarnaast onderlinge geloofscommunicatie ontstaan. Het delen van het proces met anderen kan nieuwe richting geven. Er kan net als bij Bibliodrama een verbinding worden gelegd tussen de traditie en het eigen levensverhaal. Soms kan er sprake zijn van een heterotopie, waarin het spreken van God present wordt. Men ontvangt een nieuwe oriëntatie, een vernieuwende blik op het eigen leven, een nieuw perspectief. De gedeelde ervaringen kunnen nieuwe handelingsmogelijkheden aanreiken.

Verantwoording literatuur

Onder Vaktherapeuten zijn met name Smeijsters, Hayen en Schweizer auteurs wiens werk veel gelezen wordt. Daarom heb ik boeken en artikelen van hen bestudeerd. Bibliobeeld staat nog in de kinderschoenen, de enige informatie hierover die ik kon vinden was van de hand van Schoemaker en Booij. Met Harbert Booij heb ik in voorgaande jaren ook gesproken over zijn ervaringen. Ik heb het gekoppeld aan werk van Ganzevoort, omdat Bibliobeeld ten diepste een pastorale werkvorm is waarbij in plaats van enkel woorden ook beeldende expressie wordt gebruikt. Voor het gedeelte over Bibliodrama heb ik een groot aantal Nederlandstalige en Duitstalige schrijvers benut, om een zo breed mogelijk beeld te geven van deze werkwijze.

Samenvatting

Vanwege religieuze individualisering is het van belang tegemoet te komen aan de persoonlijke geloofsbeleving. Door het delen van ervaringen met anderen kunnen er oriënteringsverhalen ontstaan. Om alle deelnemers aan de workshop te kunnen aanspreken wil ik in de gesprekken met hen in plaats van het begrip 'geloofsbeleving' het begrip 'spiritualiteit' gebruiken. Een begrip dat telkens terugkeert en misschien het beste raakt aan datgene wat ik wil onderzoeken is het woord 'levensoriëntatie': een ervaring die nieuwe richting en betekenis geeft aan iemands leven, waarbij men beter gaat verstaan wie men is en wil zijn, een nieuw perspectief.

Ik werk volgens de hermeneutisch-communicatieve benadering, waarbij ik verbindingen probeer te leggen tussen de ervaringen van mensen en de Bijbelse traditie. Via dialogisch leren, in communicatie met elkaar, het thema en het beeldend werk, kunnen er momenten van abductie ontstaan. Door zelf een kenotische houding aan te nemen, kan ik een sfeer van openheid in de groep creëren.

Bibliobeeld kan interne en onderlinge geloofscommunicatie op gang brengen. Er kan een verbinding worden gelegd tussen de traditie en het eigen levensverhaal. Soms is er sprake van een heterotopie (abductie) en ontvangt men een nieuwe levensoriëntatie.

Herformulering Onderzoeksvraag

Naar aanleiding van deze literatuurverkenning heb ik ontdekt dat ik eigenlijk wil weten of de deelnemers een nieuwe levensoriëntatie hebben opgedaan en zo ja, welke. Mijn onderzoeksdoel wil ik daarom als volgt herformuleren:

Ik wil te weten komen of de deelnemers middels het inzetten van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie hebben opgedaan.

Graag wil ik daarom de onderzoeksvraag als volgt herformuleren:

⇒ In hoeverre hebben de deelnemers door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan?

Hierbij hanteer ik de volgende omschrijving van het begrip 'levensoriëntatie': een ervaring die nieuwe richting en betekenis geeft aan iemands leven, waarbij men beter gaat verstaan wie men is en wil zijn, een nieuw perspectief.

Bij deze onderzoeksvraag wil ik de volgende deelvragen formuleren:

1. Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?
2. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?
3. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?
4. Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?

PLANNEN

Methoden van dataverzameling

Het doel van mijn onderzoek is het genereren van kennis. Door te werken aan de hand van Bibliobeeld en daarover met elkaar in gesprek te gaan, wil ik mensen graag begeleiden in hun spirituele ontwikkeling. Ik wil graag weten wat de ervaringen van de deelnemers zijn en of deze manier van werken daadwerkelijk van invloed kan zijn op de persoonlijke geloofsbeleving/spiritualiteit. Er is daarom sprake van een evaluerend onderzoek. Door het evalueren van de workshop wordt de waarde van mijn handelwijze vastgesteld. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 54)

Bij het verzamelen van data is het belangrijk dat er triangulatie is ingebouwd. *‘Triangulatie wil zeggen dat er meer metingen worden verricht vanuit verschillende invalshoeken.’* (<http://wiki.uva.nl>) Hierdoor wordt de validiteit vergroot en kun je de betrouwbaarheid van je data controleren. Je krijgt op deze manier een rijker beeld van de praktijk. Je conclusies worden krachtiger als ze gebaseerd zijn op data die op verschillende manieren verzameld zijn. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 46) Ik maak gebruik van data uit verschillende bronnen (brontriangulatie), namelijk door alle deelnemers een korte vragenlijst te sturen en door in gesprek te gaan met verschillende deelnemers aan de workshop. Ik wil graag vier tot vijf deelnemers persoonlijk spreken middels een interview om zo specifieke informatie te kunnen krijgen. Ik wil de betrouwbaarheid van de uitkomsten van de interviews verhogen door helder uitgewerkte vragen te formuleren. Door deze werkwijze zal het onderzoek een grotere geldigheid hebben. (<https://elo.windesheim.nl>) Bij het bestuderen van de literatuur heb ik ook brontriangulatie toegepast door te variëren in de vakliteratuur en de auteurs.

Ik kies voor een kwalitatief onderzoek waarbij ik gedetailleerde informatie wil krijgen van individuele deelnemers. Hierbij kies ik ervoor om eerst alle deelnemers een korte vragenlijst te sturen, zodat ik in elk geval van iedereen informatie ontvang over de workshop. Daarnaast kies ik voor het houden van interviews, omdat ik geïnteresseerd ben in individuele uitspraken die het beste in een één-op-één gesprek geuit kunnen worden. De beleving van de geïnterviewde staat hierbij centraal. Deze methode heeft een open karakter, de respondent kan in eigen bewoordingen inbreng hebben. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 136) Het voordeel van deze methode is dat ik diepgang kan bereiken en inzicht kan krijgen in de wijze waarop de deelnemers de workshop hebben ervaren. Ik wil de interviews redelijk structureren, zodat ik de data makkelijk kan analyseren en vergelijken. Maar ik wil zeker ruimte open houden voor de respondenten om zelf ergens op in te gaan. Zo wil ik een aantal gesloten vragen formuleren met de mogelijkheid om vervolgvragen te stellen. Ik zal de vragen indelen in een logische volgorde. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 195-199) (Website Theologisch Onderzoek) De methode van bevragen sluit goed aan bij de deelvragen die evaluerend zijn. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 135) Op deze wijze krijg ik zicht op informatie die niet direct waarneembaar is. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 147)

Ik wil tijdens de interviews gebruik maken van het beeldend product (de zelfgemaakte geloofsjas) en de tekst die de deelnemers na afloop bij hun jas hebben geschreven. Dit wil ik doen om de deelnemers weer in herinnering te brengen wat zij hebben ervaren in november. Wellicht wil ik naast het stellen van vragen ook gebruik maken van afbeeldingen waaruit de deelnemers kunnen kiezen. Door als antwoord op een vraag gebruik te maken van een afbeelding kunnen er zaken aan het licht komen die anders onbesproken zouden blijven, maar wel een rol spelen. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 149)

HET ONDERZOEKSPLAN

Aanleiding

De aanleiding voor mijn praktijkonderzoek is mijn eigen professionele ontwikkeling. Ik wil graag workshops ontwikkelen die een combinatie zijn van Bibliobeeld en hermeneutische communicatie. Deze zou ik willen geven als zelfstandige aan groepen in kerken en kloosters of als kerkelijk werker in een eigen gemeente. Het doel van deze workshops is het verrijken of het veranderen van de persoonlijke geloofsbeleving.

Context

In 2018 heb ik de workshop gegeven aan een groep adolescenten van de Protestantse Gemeente Mijdrecht. Deze groep bestaat uit mannen en vrouwen tussen de twintig en de dertig. Er waren twee vrouwen aanwezig van boven de vijftig.

Onderzoeksorganisatie

Ik voer het onderzoek uit voor mijzelf. De uitkomsten kunnen ook van nut zijn voor kerkelijke gemeentes die meer aandacht willen besteden aan het delen van geloofservaringen, waaronder mijn stageplek in Mijdrecht.

Onderzoeksdoel

Ik wil te weten komen of de deelnemers middels het inzetten van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie hebben opgedaan.

Onderzoeksvraag

In hoeverre hebben de deelnemers door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan?

Deelvragen:

Ik heb de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?
2. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?
3. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?
4. Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?

Onderzoeksactiviteiten

Deelvraag 1 heb ik inmiddels beantwoord in het vorige hoofdstuk genaamd 'Literatuurverkenning'. Voor de overige deelvragen zal ik de volgende activiteiten ondernemen:

Verzamelen

Waaraan ontleen ik de data? Aan respondenten.

Hoe voer ik de activiteit uit en wanneer? Ik stuur alle deelnemers een vragenlijst - week 12.

Ik houd vijf tot zes interviews met verschillende deelnemers - week 14-18.

Analyseren/concluderen

Ik verwerk de gegevens van de vragenlijst - week 13-14.

Ik schrijf de interviews uit - week 14-20.

Ik breng alle uitkomsten met elkaar in verband - week 21-22.

(Van der Donk & van Lanen, 2017, 157-158)

Tijdsplanning

Activiteit	Week 12	Week 13-14	Week 14-20	Week 21-22
Vragenlijst versturen				
Vragenlijst verwerken				
Interviews houden en uitschrijven				
Verbanden leggen				

VERZAMELEN

Overwegingen

In eerste instantie wilde ik alle deelnemers een korte vragenlijst sturen alvorens mensen uit te nodigen voor een interview. Met behulp van de vragenlijst zou ik de hele groep deelnemers kunnen bereiken en dit zou een breder en representatief beeld geven. Een voordeel zou ook zijn dat er flexibiliteit zou ontstaan voor het moment waarop iedere respondent de vragenlijst kon invullen. Ik hoopte zo op meer respons. Ik wilde daartoe open vragen formuleren. Maar gaandeweg realiseerde ik me dat ik deze data dan ook uitgebreid zou dienen te analyseren en daarmee zou ik het mezelf misschien onnodig moeilijk maken. Ik kreeg van een docent de tip om gesloten vragen te formuleren. Zo zou ik de data sneller kunnen analyseren en eerder overzicht krijgen op de antwoorden. Hierdoor zou ik de juiste kandidaten kunnen selecteren die mij in een interview het meest zouden kunnen vertellen over mijn vraag.

Tijdens een intervisiebijeenkomst waarin ik een casus inbracht die te maken had met de workshop, heb ik me gerealiseerd dat ik dat beter geen vragenlijsten kon versturen om kandidaten te selecteren. Door van tevoren gesloten vragen te stellen, zou ik misschien mensen uitsluiten vanwege hun antwoord, terwijl ze mij misschien tijdens een interview toch veel informatie kunnen geven. Daarom heb ik gekozen voor een convenante steekproef: ik heb gezocht naar de deelnemers die mee willen werken aan een interview. (elo.windesheim.nl)

Interviewvragen

Voor mijn literatuuronderzoek heb ik de volgende kernbegrippen en deelaspecten met betrekking tot het onderwerp geformuleerd:

- Geloofsbeleving: religieuze individualisering, oriënteringsverhalen, spiritualiteit, het religieuze, levensbeschouwing/-oriëntatie, zingeving.
- Hermeneutische communicatie: geloofservaringen delen, hermeneutisch-communicatieve benadering, abductie, dialogisch leren, liminaliteit.
- Bibliobeeld: Vaktherapie Beeldend, interne geloofscommunicatie, onderlinge geloofscommunicatie, Bibliodrama.

Hieronder maak ik een keuze voor die deelaspecten die het meest betrekking hebben op mijn onderzoeksvraag en waarover ik vragen wil formuleren voor de interviews. Mijn doel hierbij is dat ik na het afnemen van de interviews over data beschik waaruit blijkt welke ervaringen de deelnemers hebben opgedaan tijdens de workshop en of zij een nieuwe levensoriëntatie hebben opgedaan.

Kernbegrip	Deelaspect	Vragen
1. Geloofsbeleving/ spiritualiteit	1.1 Levensoriëntatie	Is er een ervaring geweest die nieuwe richting aan je leven heeft gegeven? Was er een moment waarop je beter begreep wie je bent en wilt zijn?

2. Hermeneutische communicatie	2.1 Trialogisch leren 2.2 Abductie	Wat heb je onthouden van het gesprek in tweetallen aan de hand van de begrippenlijst? Wat raakte je of zette je aan het denken? Wat heb je onthouden van mijn begeleiding tijdens het maken van de jas? Was er iets wat een ander inzicht bracht? Heb je een wisselwerking ervaren tussen het thema en jouw eigen leven? Is er een moment geweest dat je iets van God hebt ervaren?
3. Bibliobeeld	3.1 Interne geloofscommunicatie 3.2 Onderlinge geloofscommunicatie	Kun je vertellen wat je beleefde tijdens het maken van de jas? Heeft het proces en het resultaat je aan het denken gezet over je spiritualiteit? Wat is je bijgebleven van het nagesprek? Was er iets dat je aan het denken zette in relatie tot je eigen leven?

Hieronder heb ik mijn interviewleidraad toegevoegd. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van 'Praktijkonderzoek in zorg en welzijn'. Ik heb daarbij de volgorde van bovenstaande vragen aangepast om zo een logische opbouw in het interview te realiseren. Het interview is opgebouwd van algemene naar meer specifieke vragen. Het is een half gestructureerd interview geworden, waarbij de belangrijkste vragen vastliggen. Hier kan ik nog van afwijken of een andere formulering gebruiken. Het voordeel van een dergelijk interview is dat data vergelijkbaar blijven, terwijl de respondenten wel de mogelijkheid hebben zelf ergens op in te gaan. Ik wil graag open staan voor onverwachte inzichten. (Van der Donk & van Lanen, 2017, 194-203)

Ik zal de interviews afnemen in mijn praktijkruimte. Deze bevindt zich in een rustig deel van een school, er is niet makkelijk van buiten naar binnen te kijken en ik kan het 'niet storen'-bordje plaatsen. Omdat er gesproken zal worden over gevoelige, persoonlijke zaken is het belangrijk dat dit op een veilige plek gebeurt waar we niet gestoord zullen worden en de respondenten zich niet geremd zullen voelen. Natuurlijk zal ik hun vragen of zij hiermee akkoord gaan. (<https://elo.windesheim.nl>)

Interviewleidraad

Inleiding

Doel: Ik wil graag te weten komen of je bepaalde ervaringen hebt opgedaan tijdens de workshop die je nieuwe inzichten hebben gegeven.

Opbouw: We praten met elkaar over het gesprek in tweetallen, het maken van de jas en het nagesprek in de groep.

Tijd: Drie kwartier tot een uur.

Opname: Ik zal het gesprek opnemen en naderhand helemaal uittypen.

Privacy: Alles wat je vertelt zal ik vertrouwelijk behandelen. Je naam zal niet vermeld worden en je krijgt een samenvatting te lezen voordat ik het opneem in mijn onderzoeksverslag.

Leeftijd?

Vragen?

Jij hebt de regie!

Kern

- Hier hangt jouw geloofsjas. Wat komt er bij je op als je ernaar kijkt?
- Wat heb je onthouden van het gesprek in tweetallen voordat je de jas ging maken?
- Wat raakte je of zette je aan het denken?
- Kun je vertellen wat je beleefde tijdens het maken van de jas?
- Wat heb je onthouden van mijn begeleiding tijdens het maken van de jas?
- Was er iets wat een ander inzicht bracht?
- Heeft het proces en het resultaat je aan het denken gezet over je spiritualiteit?
- Heb je een wisselwerking ervaren tussen het thema en jouw eigen leven?

Tijdens het nagesprek hanteerden we de volgende volgorde:

- de groep vertelde wat er te zien was aan de jas en mocht daarna proberen de betekenis te achterhalen
- de maker mocht zelf vertellen over het proces en het resultaat
- er konden vragen aan de maker worden gesteld door de groep

- Wat is je bijgebleven van het nagesprek?
- Was er iets dat je aan het denken zette in relatie tot je eigen leven?
- Zou je een afbeelding kunnen kiezen die dit voor jou illustreert?
- Was er een moment waarop je beter begreep wie je bent en wilt zijn?
- Is er een moment geweest dat je iets van God hebt ervaren?
- Is er een ervaring geweest die nieuwe richting aan je leven heeft gegeven?

Slot

Wil je nog iets kwijt?

Verslag laten lezen ⇒ herken je je erin?

Bedanken

Nodig

Telefoon

Door deelnemer gemaakte 'geloofsjas'

Begrippenlijst

Foto's geloofsjassen

Afbeeldingen

Bedankje

Logboek

30 maart 2019

Om de betrouwbaarheid van mijn onderzoeksresultaten te vergroten, leg ik mijn leidraad voor aan mijn vakcoach. (Van der Donk & van Lanen, 2017,173)

Ik ontvang van hem de volgende feedback:

- Hij vindt het een mooie lijst met vragen.
- Hij vraagt zich af of de deelnemers zich na een half jaar nog hun gevoelens kunnen herinneren. Wat mij betreft is dit voor het onderzoek juist van belang. Als het echt gaat om een levensoriëntatie zullen ze deze ervaring zeker na een half jaar nog hebben onthouden.
- Hij stelt voor om een hermeneutische vraag toe te voegen, namelijk of de respondent zich al eerder heeft herkend in een Bijbelverhaal. Ik vind dit een goede tip, maar niet van toepassing op deze workshop. Hierin komen de verhalen slechts zijdelings ter sprake, meer als illustratie van de functie van jassen in Bijbelverhalen. Het thema is 'mijn geloofsjas', waarbij het gaat over de wijze waarop iemand zijn/haar geloof beleeft. Daarom maak ik geen gebruik van deze tip.

Ik laat de leidraad zoals ze is.

5 april 2019

Als ik enkele interviews heb afgenomen, zijn er direct enkele dingen die me zijn opgevallen:

- Het lijkt zo te zijn dat wanneer je niet openstaat voor een nieuwe richtinggevende ervaring, je die ook niet snel zult opdoen.
- De één kan beter verwoorden wat hij/zij bedoelt dan de ander, de één is beter in staat gedachten te ordenen en op zichzelf te reflecteren. Hierdoor kan de één misschien ook verwoorden een nieuwe levensoriëntatie te hebben opgedaan, terwijl een ander daar minder mogelijkheden toe heeft.

Bovenstaande factoren kunnen van invloed zijn op de onderzoeksresultaten.

13 april 2019

Nu ik interviews aan het afnemen ben, realiseer ik me dat het voor het kunnen opdoen van een nieuwe levensoriëntatie van belang is dat je diepgang kunt ervaren. Dat is niet voor iedereen in dezelfde mate weggelegd. Hoe meer diepgang

je ervaart in je eigen gevoelsleven hoe groter de mogelijkheid lijkt te zijn om een levensoriëntatie te kunnen opdoen.

Daarnaast is het krijgen van een bevestigend antwoord op de onderzoeksvraag zeer zeker ook afhankelijk van de mate waarin de respondent zich veilig voelt tijdens het interview en open durft te zijn. Het is natuurlijk mogelijk dat iemand wel een dergelijke ervaring heeft gehad, maar dit niet goed durft te vertellen.

En de volgende interviewvraag zet me aan het denken: 'Is er een moment geweest dat je iets van God hebt ervaren?' Dit hoeft niet per se samen te hangen met een nieuwe levensoriëntatie. Mensen kunnen op een andere manier God ervaren hebben tijdens de workshop. En het is denk ik ook mogelijk dat men een nieuwe levensoriëntatie opdoet, zonder daaraan de invloed van God te koppelen. Dat hangt weer samen met je godsbeeld.

16 mei 2019

Inmiddels heb ik alle interviews afgenomen en helemaal uitgeschreven. Dit zette me opnieuw aan het denken. Het gaat in de workshop om een metafoor, namelijk de 'jas' die symbool staat voor je persoonlijke geloof. Sommige deelnemers lijken daar beter in mee te kunnen gaan dan andere. Zij zijn beter in staat symbolisch te denken. Daardoor kunnen zij ook meer gebruik maken van de jas om hun persoonlijke belevingen daarin te verwerken. Daarnaast zijn mogelijkheden en bekend zijn op het terrein van beeldende expressie natuurlijk ook van belang. Voor mensen voor wie dit allemaal betrekkelijk nieuw is, zal het lastiger zijn zichzelf uit te drukken in beeldende taal en beeldende taal van anderen te verstaan. En daardoor zal het wellicht ook minder snel mogelijk zijn een nieuwe levensoriëntatie op te doen. Dit is een veronderstelling.

Tevens speelt er een stuk openheid mee. Staat de deelnemer open voor de invloed van anderen op zijn denken en geloven en voor de invloed die kan uitgaan van het beeldend proces? Of houdt diegene liever vast aan zijn huidige wijze van geloven? Anders geformuleerd: draag je met het maken van de jas een boodschap uit of laat je je meenemen door wat er gebeurt, zodat je wellicht een nieuwe 'boodschap' kunt ontdekken?

Al deze elementen lijken van invloed te zijn op de uitkomst van de onderzoeksvraag en bieden ruimte voor meer onderzoek.

ANALYSEREN

Kwalitatieve data-analyse

In mijn onderzoek gaat het om ervaringen en perspectieven. In de interviews heb ik gebruik gemaakt van open vragen. Dit levert minder gestructureerde, kwalitatieve data op. Er is daarom geen sprake van een kwantitatief, maar van een kwalitatief onderzoek. Vanuit de interviews wil ik komen tot een antwoord op mijn vraagstelling. Hiervoor is het nodig om op een systematische wijze structuur aan te brengen in de data, deze te benoemen en te beschrijven. (<https://elo.windesheim.nl>) Hierbij maak ik gebruik van datareductie: ik breng de hoeveelheid data terug tot een overzichtelijk geheel. Ik orden de data zo dat ik de onderzoeksvraag en de deelvragen kan beantwoorden. De drie thema's uit de deelvragen kan ik als 'kapstok' gebruiken voor mijn analyse. Bij alles probeer ik mijn onderzoeksvraag in beeld te houden. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 221-224)

Inductie

Ik ben hierbij op een inductieve wijze te werk gegaan. Dat houdt in dat ik vanuit de kwalitatieve data naar een theorie toegewerkt heb. Ik heb even getwijfeld of ik niet uit moest gaan van een deductieve werkwijze, omdat een aantal categorieën vanuit mijn hoofdvraag, deelvragen en literatuuronderzoek wel bekend waren. Maar ik wilde met openheid de analyse tegemoet gaan en niet bij voorbaat alle categorieën vastleggen. Daarnaast beschikte ik immers ook niet over een vaste theorie waar ik vanuit kon gaan. Vandaar mijn keuze voor een inductieve werkwijze, waarbij de categorieën ontstaan vanuit de tekst. (<https://elo.windesheim.nl>) (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 242-251)
In het logboek beschrijf ik hoe ik stap voor stap te werk ben gegaan.

Logboek

24 mei 2019

In de afgelopen week heb ik drie interviews opgedeeld in fragmenten en deze gelabeld. In de kantlijn heb ik labels toegevoegd. Tegelijkertijd heb ik de informatie gereduceerd door alle tekst door te halen die niet relevant is voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Bij elk gelabeld fragment heb ik daarnaast diverse aspecten van het label genoteerd waarover de persoon sprak. Alle labels van deze drie interviews heb ik verzameld op kleine briefjes en ze daarna gegroepeerd in hoofdcategorieën.

Deze heb ik een naam gegeven:

Categorieën:	Deelvraag:
1. Opzet workshop	2, 3
2. Beeldend proces	2
3. Geloofsbeleving	2, 3, 4
4. Zelfreflectie/interne geloofscommunicatie	2, 3
5. Onderlinge geloofscommunicatie	3
6. Nieuwe inzichten	2, 3
7. God ervaren	2, 3, 4
8. Levensoriëntatie	4

In het bovenstaande is te zien dat alle categorieën relevant zijn voor het beantwoorden van de deelvragen, daarom heb ik geen categorie geschrapt. Hierna heb ik twee tabellen gemaakt (zie Bijlage 4). In Tabel 1 zijn alle fragmentnummers te zien. Deze zijn gekoppeld aan een categorie. In de tabel zijn de aspecten van de categorie te lezen waarover de persoon in dat fragment sprak. Soms heb ik de tekst iets aangepast of ingekort. In Tabel 2 zijn opnieuw de categorieën te zien, daarachter staan alle aspecten uit de drie interviews vermeld die hier iets over vertellen. Ik heb daarin een nieuwe ordening gemaakt om het overzichtelijk te maken. Opmerkingen die door dezelfde persoon meermalen zijn gemaakt, heb ik samengevoegd. Uitspraken die op elkaar lijken of samenhang vertonen, heb ik bij elkaar geplaatst.

31 mei 2019

Ik heb de overige interviews gefragmenteerd en gelabeld. Hiervoor heb ik bovenstaande categorieën gebruikt. Het labelsysteem gold ook voor deze interviews. Ik hoefde niet te zoeken naar nieuwe categorieën en kon daarmee de geldigheid van het labelsysteem vaststellen. In principe is er dus sprake van saturatie en is er niets nieuws meer bij gekomen. (lesstof) (<https://elo.windesheim.nl>)

Ook ben ik aan de slag gegaan met het vaststellen van de intersubjectiviteit, wat inhoudt dat ik onderzoek of anderen mijn bevindingen delen. Ik heb twee buitenstaanders gevraagd om allebei een ander interview te lezen, op te delen in fragmenten en te labelen. Dit heb ik gedaan om te kijken of mijn categorie-indeling betrouwbaar is. Ik heb gekeken of de manier waarop zij dit hadden gedaan overeenkomt met mijn fragmenten en labelsysteem. De eerste persoon had bijna een gelijke fragmentindeling gehanteerd als ik. Soms waren twee fragmenten van mij in diens indeling samengevoegd of andersom. Hier heb ik in mijn indeling niets aan gewijzigd. De labels die afweken van de mijne heb ik gearceerd. Naar aanleiding van deze labels heb ik de mijne iets aangepast. Ook heb ik sommige labels gebruikt bij het schrijven van het portret. De tweede persoon had zeer korte fragmenten gemaakt, waarvan er in mijn indeling soms wel drie of vier waren samengevoegd. Mijn werkwijze vind ik overzichtelijker, daarom heb ik deze niet aangepast. Ik heb ook hier diverse opmerkingen en termen gearceerd. Deze heb ik gebruikt in het schrijven van het portret. Doordat ik slechts kleine verschillen heb opgemerkt in de labels van deze twee personen en die van mij, kan ik ervan uitgaan dat mijn labels betrouwbaar zijn. Deze vergelijking heeft daarom niet geleid tot aanpassingen van de categorie-indeling.

Tevens heb ik aan de hand van Tabel 2 (Bijlage 4) van elk interview een samenvatting, een portret, geschreven. Hierbij heb ik de labels van de twee

andere lezers benut en soms teruggelezen in de uitgeschreven interviews om te achterhalen hoe iets precies geformuleerd werd. Ik heb alle respondenten gevraagd verder mee te werken aan het onderzoek door hun portret te lezen met de vraag of zij zich daarin herkennen. Door hun reactie mee te nemen in het onderzoek zal dit de betrouwbaarheid ten goede komen.

Op deze wijze ga ik na of mijn bevindingen kloppen met de praktijk door anderen bij de analyse te betrekken. Hierdoor kan ik voorkomen dat ik zelf met bewuste of onbewuste ideeën het analyseproces beïnvloed en zal ik de validiteit van mijn onderzoeksresultaten bevorderd worden. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 224-227)

Inmiddels heeft het denken over mijn onderzoek weer enkele vragen en inzichten opgeleverd, deze zal ik hieronder beschrijven:

- Het valt me op dat sommige respondenten weinig hebben onthouden van het gesprek in tweetallen aan het begin van de workshop. Bij mij komt de vraag op of deze gesprekken voldoende intensief zijn geweest. Wellicht zou ik hier nog meer in kunnen begeleiden. Ook merkte iemand op tijdens het gesprek erg bezig te zijn geweest met de keuze voor vormgevingsaspecten op de lijst die ik hen had gegeven. Het was de bedoeling dat men die keuze had gemaakt alvorens in gesprek te gaan. Heb ik daarvoor wel voldoende tijd gegeven?
- Opvallend is hoeveel herinneringen het kijken naar de foto's van de jassen oproepen. Hierdoor merk ik hoe krachtig beelden kunnen zijn. Waar opmerkingen soms vervaagd zijn, roept een beeld na lange tijd weer iets op.
- Bij het maken van Tabel 2 (zie Bijlage 4) waarin ik alle opmerkingen per categorie heb gerangschikt, viel het me op dat sommige respondenten niet over bepaalde categorieën hebben gesproken. Dit leidde ertoe dat ik een derde tabel heb gemaakt in dezelfde bijlage. Hierin is te zien hoe vaak een categorie aan bod komt in een interview. In mijn conclusies zal ik hierop terugkomen, omdat ik meen verbanden te kunnen leggen tussen de afwezigheid van sommige categorieën en de vele aandacht die aan andere categorieën gegeven wordt.
- Door het labelen van de fragmenten en het maken van de tabellen kwam ik erachter dat sommige respondenten wel en andere niet open leken te staan voor een nieuwe ervaring tijdens de workshop. Dit is natuurlijk een aanname van mij waar ik in het vervolg van dit onderzoek op terug zal komen. Maar deze aanname riep bij mij de vraag op of dit wel of niet openstaan zou kunnen samenhangen met je rol in de groep, met een fase in je leven of met je karakter.

Definiëren categorieën

Hieronder wil ik graag naar aanleiding van mijn analyse de categorieën nader definiëren.

Opzet workshop

De respondent geeft aan wat hij gewaardeerd of ontdekt heeft aan deze manier van werken aan de hand van Bibliobeeld (beeldende expressie waarbij een Bijbelverhaal of levensbeschouwelijk thema centraal staat) in combinatie met hermeneutische communicatie.

Beeldend proces

Het persoonlijke proces van het maken van de geloofsjas vanaf het nadenken over het thema tot en met de reflectie op het eindresultaat. De respondenten omschrijven wat ze hebben ervaren tijdens dit proces: hun werkwijze, gevoelens en gedachten met betrekking tot de vormgeving.

Geloofsbeleving

De respondent vertelt over zijn of haar persoonlijke geloofsverhaal of levensvisie in de vorm van persoonlijke ervaringen of overtuigingen. Vaak zijn deze opmerkingen gerelateerd aan de vormgeving van de jas.

Zelfreflectie/interne geloofscommunicatie

Met deze termen bedoel ik het interne ‘gesprek’ met het thema, met de geloofsjas.

Bij zelfreflectie reflecteert de respondent op de manier waarop hij of zij vormgegeven heeft of vorm zou willen geven aan zijn of haar geloof. Deze reflectie wordt in gang gezet tijdens het vormgeven van de jas.

Interne geloofscommunicatie wil zeggen dat de respondent vertelt over datgene wat zich binnen in hem of haar afspeelde tijdens het beeldend proces. Dit hoeft niet altijd in woorden te gebeuren, maar kan ook op gevoelsniveau plaatsvinden.

Onderlinge geloofscommunicatie

Er vindt interactie plaats tussen de deelnemers waarbij er wordt gereflecteerd op elkaars werk. Het beeldend proces en resultaat en de emoties en gedachten die daarbij opkomen worden in woorden gevat en gedeeld met anderen.

Nieuwe inzichten

De respondent beschrijft of en zo ja, welke nieuwe inzichten hij of zij heeft opgedaan tijdens de workshop met betrekking tot zijn/haar geloof/spiritualiteit.

God ervaren

De respondenten beschrijven of zij iets hebben ervaren van God tijdens de workshop. Dit roept bij sommigen ook vragen op, zoals: wat je hier eigenlijk onder zou kunnen verstaan.

Opmerking: Ik heb tijdens het interview de vraag naar het ervaren van God gesteld, omdat ik ervan uitging dat dit ervaren samenhangt met het ontvangen van een nieuwe levensoriëntatie. In mijn literatuurverkenning spreek ik over ‘abductie’ als een creatief moment waarop een betekenisvolle verbinding ontstaat tussen het verhaal van God en het verhaal van mensen, verbinding tussen geloven en het dagelijks leven. Ook noem ik het begrip ‘heterotopie’: een existentiële geloofservaring waarbij er een nieuwe ruimte ontstaat door de wisselwerking tussen eigen ervaringen en de Bijbel. Een ervaring waarbij het spreken van God present wordt. In de uitspraken van de respondenten valt het mij op dat deze heterotopie of levensoriëntatie door hen niet direct gekoppeld wordt aan het ervaren van God. Ze noemen dit ervaren wel, maar dan in meer algemene bewoordingen. Hier wil ik in mijn conclusies op terugkomen.

Levensoriëntatie

Een ervaring die nieuwe richting en betekenis geeft aan iemands leven, waarbij men beter gaat verstaan wie men is en wil zijn, een nieuw perspectief.

CONCLUDEREN

Logboek

4 juni 2019

Voor het formuleren van de conclusies heb ik het stappenplan gebruikt van Van der Donk en Van Lanen. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 253-254) Eerst heb ik alle resultaten uit Tabel 2 in een nieuwe tabel geplaatst: Tabel 4 (Bijlage 5). Daarin heb ik per categorie gezocht naar overeenkomsten, verschillen en opmerkelijke aspecten. Zo ontstond er een nieuwe overzichtelijke ordening. Daarna heb ik de resultaten uit Tabel 4 onder de deelvragen geplaatst (zie hieronder in Tabel 5) en wel op de volgende wijze:

Deelvraag 2: categorie 1, 2 en 4 (opzet workshop, beeldend proces, zelfreflectie/interne geloofscommunicatie)

Deelvraag 3: categorie 3, 5 en 6 (geloofsbeleving, onderlinge geloofscommunicatie, nieuwe inzichten)

Deelvraag 4: categorie 7 en 8 (God ervaren, levensoriëntatie)

Hieronder wordt in Tabel 5 zichtbaar hoe ik bij de resultaten onder deelvraag 2 tot en met 4 wederom gezocht heb naar overeenkomsten, verschillen en opmerkelijke aspecten. Veel opmerkingen die overlaptten heb ik geschrapt. De meest relevante uitspraken heb ik bewaard. Achter de uitspraken die overeenkwamen heb ik het aantal deelnemers vermeld dat hierover een uitspraak heeft gedaan. Ik heb de kernwoorden onderstreept. De nieuwe inzichten en levensoriëntaties heb ik zo uitgebreid mogelijk behouden om ze later te kunnen beschrijven bij de conclusies. Bij de laatste deelvraag heb ik ook de opmerkingen genoteerd over het ervaren van God, hoewel dit ervaren blijkt in de meeste gevallen niet samen met de levensoriëntatie genoemd te worden.

Ook heb ik deelvraag 1 beantwoord met behulp van de definities uit de analysefase. De antwoorden op deze deelvraag zijn te vinden in Tabel 6 in dit hoofdstuk.

Resultaten per deelvraag

In de onderstaande tabel zijn alle resultaten overzichtelijk bijeen gebracht per deelvraag.

Tabel 5

Deelvraag 2: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?

- Deze manier van werken zette me aan het denken, deze opzet heeft veel teweeg gebracht, er was sprake van diepgang, je kunt er diepe dingen in verwerken, je kunt een boodschap uitdragen, door terug te kijken op je werk kun je iets ontdekken. (6)
- Je werkt op een ander niveau: zonder nadenken kan het via je hart je lijf uit, waardoor ik makkelijker tot de kern kwam, je moet er gewoon mee bezig gaan, ik heb onbewust gewerkt, je kunt het beste ermee bezig gaan en dan komt het

ineens, ik was helemaal gefocust op de jas. (5)

- Samen aan het werk is anders dan alleen praten: het was interactief, we konden elkaar inspireren, ik was gefascineerd door anderen. (3)
- Je persoonlijkheid komt tot uitdrukking in beeldend werk, passend bij mij, iets van mijzelf. (3)
- Het werken aan de jas leidde tot zelfreflectie en interne geloofscommunicatie: Ik heb nagedacht over hoe ik het geloof beleefd heb en hoe ik mijn geloof wil inrichten, ik ontdek dat ik mijn eigen stijl van geloven heb, ik wil proberen positiever in het leven te staan. (3)

Deelvraag 3: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?

- Er zijn verschillende periodes in mijn leven, mijn geloof verandert doordat ik zelf verander, ervaringen leiden tot nieuwe inzichten, ik ontwikkel mijn eigen stijl, je leven gaat samen met je geloof, het leven is een leerproces. (6)
- Contact met andere gelovigen is vertrouwd, je kunt je weg vinden met elkaar, ik vind het belangrijk om met elkaar in gesprek te gaan, ik vind het praten en naar elkaar luisteren hartverwarmend. (4)
- Je kunt bij de ander raakvlakken ontdekken met jezelf, je kunt jezelf herkennen in de jas van een ander, je kunt ontdekken dat anderen ook vragen hebben over het geloof, je kunt bij anderen ontdekken dat periodes dat het minder goed met je gaat erbij horen. (4)
- Een opmerking van een ander kan je aan het denken zetten en zo kun je een stap verder komen, anderen kijken vanuit hun eigen referentiekader en kunnen je wijzen op iets wat je niet (meer) ziet, je kunt nieuwe inzichten opdoen. (3)
- Je kunt een ander beter leren begrijpen, je kunt elkaar beter leren kennen. (2)

Nieuwe inzichten die de deelnemers noemden, waren (5):

- Het is goed zoals ik ben. Er is altijd een deur van hoop.
- Mensen kunnen beperkt worden door hun geloof, er zijn verschillende godsbeelden. Twijfel mag er zijn, je bent kind van God.
- Ik had mijn jas open kunnen laten staan, omdat ik ook opensta voor iets nieuws. Ik had de scheuren zichtbaar kunnen laten in plaats van ze te bedekken. Ik heb ontdekt dat datgene wat je meemaakt, terugkomt in de jas. Ik wil open staan voor een volgende stap en doorzetten.
- Ik heb ontdekt dat ik het geloof tot iets van mijzelf maak en mijn eigen weg probeer te vinden. Ik heb gemerkt dat je eigen leven samenhangt met je geloof en dat mijn geloofsjas misschien ook kan veranderen gedurende mijn leven.
- Ik heb kunnen leren van anderen. Ik heb gezocht naar een manier om mijn boodschap, mijn identiteit uit te dragen. Maar ik heb voor de creatieve ideeën zeker ook gekeken bij de anderen om inspiratie op te doen. Door met een ander in gesprek te gaan over God in relatie tot de maatschappij heb ik nieuwe inzichten gekregen over dit onderwerp.

Eén deelnemer deed geen nieuw inzicht op:

- Ik werd wel aan het inzicht herinnerd dat het goed is om je op positieve dingen te richten.

Opmerkelijke aspecten:

- Ik kan niets met woorden als 'geloof' of 'spiritualiteit'.(1)

- Ik haalde niet veel uit het gesprek in tweetallen, omdat de ander niet veel had met geloven. (1)
- De jongeren zijn vrijer in het praten over geloof. (1)

Deelvraag 4: Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?

God werd op de volgende manieren ervaren:

- Doordat je elkaar en jezelf beter leert kennen, door andere mensen, door een gezamenlijk doel te hebben, door geloofservaringen te delen, in de verbinding met elkaar door met elkaar bezig te zijn. (5)
- Ik kreeg inspiratie tijdens het maken van de jas, in het tot iets creatiefs komen, in de uitstraling van de jas. (3)
- Door terug te kijken op een ervaring. (1)
- Door rust te ervaren. (1)
- Door dieper na te denken. (1)
- Door in de kerk te zijn. (1)

Eén deelnemer beschrijft ook welke ervaring dat was:

- Ik heb ervaren dat God mij vasthoudt en dat er lichtpuntjes zijn. (1)

Drie deelnemers hebben een nieuwe levensoriëntatie opgedaan:

- Tijdens het nagesprek zette een ander mij aan het denken door mij te wijzen op het wit dat door de scheuren heen schijnt. Wat ik eerst als negatieve, zwarte, gescheurde vlakken zag, kreeg een andere betekenis. Zo zijn de witte scheuren ‘per ongeluk’ betekenisvol geworden. Het betekent voor mij dat het weer goed komt. En dat ik goed ben ook al ben ik niet perfect, dat ik mag vertrouwen op Gods genade. God komt mij tegemoet. Ik zie mijn jas als toekomstgericht: God helpt me opstaan, er is hoop, liefde, licht door de scheuren heen, een weg naar een gekleurd vlak.
- Op het moment dat ik aan de anderen over mijn eigen jas ging vertellen, realiseerde ik me dat ik dit ben, dat ik hier achter sta. Ik ben bezig mijn opvoeding en een eigen mening te combineren. Ik ben mezelf aan het ontwikkelen en daar ben ik trots op en blij mee.
- Ik kijk vaak negatief naar mezelf, dát is door de workshop niet anders geworden. Ik realiseerde me wel dat het leven diepte- en hoogtepunten heeft en dat ik niet de enige ben die af en toe door een dal gaat. Het is niet alleen donker of licht, maar het loopt in elkaar over. Ik kan lichtpuntjes zien. Het houdt je bij elkaar.

Eén deelnemer heeft geen nieuwe levensoriëntatie opgedaan:

- Je vraag over een nieuwe richting aan mijn leven kan ik met ‘nee’ beantwoorden.

Eén van de deelnemers twijfelde:

- Misschien is het afgelopen half jaar onbewust beïnvloed door de workshop. Het kan hebben geleid tot een nieuw idee of gevoel. Het is mogelijk van invloed op mijn handelen geweest.

Eén deelnemer heeft wel nieuwe inzichten opgedaan, maar deze wil ik niet benoemen als levensoriëntatie. Enerzijds omdat hij niet vertelt op welke manier

deze inzichten nieuwe richting en betekenis aan zijn leven hebben gegeven. Anderzijds omdat hij niet aangeeft beter te zijn gaan verstaan wie hij is en wil zijn, er is geen sprake van een nieuw perspectief:

- Ik heb van de anderen geleerd hoe zij in hun kunstwerken hun boodschap hebben willen overbrengen. Ik heb kunnen leren van mijn gesprekspartner door te filosoferen over het geloof en de verhouding tot de maatschappij. Zelf heb ik met mijn jas de boodschap van naastenliefde kracht bij willen zetten.

Logboek

Ik ontving een uitgebreide aanpassing van de respondent van Interview 6. Hij benoemde nieuwe inzichten die ik niet als dusdanig in het interview had gelabeld. Maar hij heeft er inderdaad wel in die zin over gesproken. Met verwijzingen naar fragmenten heb ik deze aanpassing verwerkt in Tabel 4 en daarna opgenomen in Tabel 5 en 6. Deze nieuwe inzichten noemde hij opnieuw onder het kopje 'Levensoriëntatie'. Dit heb ik echter niet overgenomen in de tabellen. Dat heeft te maken met het feit dat de respondent niet op de hoogte is van de definitie die ik heb geformuleerd voor een levensoriëntatie. De nieuwe inzichten kunnen niet als nieuwe levensoriëntatie worden gezien, zoals ik hierboven heb geïllustreerd in Tabel 5.

Conclusies

In de volgende tabel formuleer ik op grond van Tabel 5 kort en bondig antwoorden op de deelvragen en de onderzoeksvraag. Ik heb de tabel gemaakt naar het voorbeeld van Van der Donk en Van Lanen (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 252). Ik illustreer deze met uitspraken van de deelnemers en met verwijzingen naar eerdere tabellen. Om de validiteit van mijn onderzoeksresultaten te waarborgen heb ik een buitenstaander de analyseresultaten in Tabel 4 laten lezen en onderstaande tabel met conclusies. Zij vond dat de conclusies volgden uit de analysegegevens.

Tabel 6

Deelvraag 1: Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?	
<u>Bibliobeeld:</u> Beeldende expressie waarbij een Bijbelverhaal of levensbeschouwelijk thema centraal staat. Het persoonlijke proces met betrekking tot werkwijze, gevoelens en gedachten met betrekking tot de vormgeving staat hierbij centraal.	
<u>Hermeneutische communicatie:</u> Interne en onderlinge geloofscommunicatie waarbij het doel is verbanden te leggen tussen geloof en het dagelijks leven.	
<u>Geloofsbeleving:</u> Het geloofsverhaal of de spiritualiteit verwoord door de respondent in de vorm van persoonlijke ervaringen of overtuigingen.	
Deelvraag 2: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?	
<u>Conclusie 1:</u> De deelnemers hebben diepgang ervaren tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld. (6)	<u>Fragment:</u> 4.5 "Zonder dat moment had ik hier nooit bij stilgestaan, denk ik."

<u>Conclusie 2:</u> Het werken aan de hand van Bibliobeeld werd ervaren als op een ander niveau werken. (5)	<u>Fragment:</u> 2.7 <i>“Het kan gewoon via je hart uit je lijf of zo.”</i>
<u>Conclusie 3:</u> Deze werkwijze werd door de helft van het aantal respondenten als interactief ervaren. (3)	<u>Fragment:</u> 6.17 <i>“...om mekaar weer op een andere manier eh... eh... te hebben leren kennen en weer dingen van elkaar te hebben gezien, zeg maar, die eh... die je normaal gesproken niet ziet.”</i>
<u>Conclusie 4:</u> De helft van het aantal respondenten heeft het werken aan de hand van Bibliobeeld ervaren als iets van zichzelf. (3)	<u>Fragment:</u> 3.4 <i>“Dat toch iets van mijzelf is, een soort gelijkenis.”</i>
<u>Conclusie 5:</u> De helft van de respondenten geeft aan dat het werken aan de hand van Bibliobeeld leidde tot zelfreflectie en interne geloofscommunicatie. (3)	<u>Fragment:</u> 4.11 <i>“Tijdens de jas ben ik denk ik echt gaan nadenken van: “Goh, de afgelopen tijd zeg maar... die eigen touch, die eigen vorming, daar ligt de nadruk nu wel op.”</i>
Deelvraag 3: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?	
<u>Conclusie 6:</u> Alle respondenten hebben door hermeneutische communicatie ervaren dat hun geloof verandert doordat zijzelf veranderen. (6)	<u>Fragment:</u> 5.4 <i>“... ik denk dat je leven wel samengaat met je geloof, zeg maar.”</i>
<u>Conclusie 7:</u> De meeste respondenten hebben nieuwe inzichten opgedaan middels hermeneutische communicatie. (5) Eén deelnemer werd door hermeneutische communicatie aan een inzicht herinnerd.	<u>Fragment:</u> 2.10 <i>“En dat is ook wel mooi dat je dat met z’n allen doet, dat je in gesprek met, dan anderen, anderen zien andere dingen die jij ziet.”</i> <u>Verwijzing:</u> Zie Tabel 5 onder deelvraag 3.
<u>Conclusie 8:</u> De meeste respondenten hebben ervaren dat je je weg kunt vinden met elkaar middels hermeneutische communicatie. (4)	<u>Fragment:</u> 6.13 <i>“En eh... daar moet je dan maar je weg in eh... in zien te vinden. En dat kun je ook eh... met elkaar doen.”</i>
<u>Conclusie 9:</u> De meeste respondenten konden middels hermeneutische communicatie bij anderen raakvlakken ontdekken met zichzelf. (4)	<u>Fragment:</u> 3.10 <i>“Ehm... ja, ik denk dat ik bijna bij elke jas wel zoiets had van: “Oké, daar zie ik wel raakvlakken mee.”</i>

Deelvraag 4: Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?	
<u>Conclusie 10:</u> De deelnemers koppelen een ervaring die nieuwe richting en betekenis aan je leven geeft niet altijd direct aan het ervaren van God. Alle deelnemers hebben tijdens de workshop iets van God ervaren, slechts één deelnemer koppelt dit ervaren van God aan een nieuwe levensoriëntatie.	<u>Fragment:</u> 5.16 <i>“Dat God je wel vasthoudt in het leven, zeg maar. (...) Dus ik heb toch nog wel een beetje ervaren, dat het leven ook nog wel lichtpuntjes kan hebben.”</i>
<u>Conclusie 11:</u> Drie deelnemers hebben verteld dat zij tijdens de workshop een ervaring hebben opgedaan die nieuwe richting en betekenis aan hun leven heeft gegeven, waardoor zij beter zijn gaan verstaan wie zij zijn en willen zijn: een nieuw perspectief. Eén deelnemer twijfelde of de workshop van invloed is geweest op het afgelopen half jaar. Twee deelnemers hadden geen dergelijke ervaring opgedaan.	<u>Fragment:</u> 2.1 <i>“En ook al gaat het met mij niet goed of schenk ik even wat minder aandacht aan... aan God, dat ik toch merk dat Hij sterk genoeg is en liefdevol genoeg om mij door die scheuren heen tegemoet te komen.”</i> 4.12 <i>“Toen ik het stukje echt ging schrijven en het aan ánderen vertelde, had ik wel van: “Ja, ja, hier sta ik achter, dit ben ik wel.”</i> 5.17 <i>“Dat het leven niet alleen maar dieptepunten heeft, maar ook, ja, een soort van hoogtepunten, zeg maar. En dat je niet de enige bent die af en toe ook door een dal gaat. En je hebt natuurlijk wel lichtpuntjes, zoals ik mijn jas natuurlijk wat lichter heb gemaakt. En die glitters (=riem), af en toe een beetje feestelijk, zeg maar. Anders vond ik hem toch niet helemaal af. Dan was het gewoon maar één lap stof en nu lijkt het gewoon, ja, wat had ik toen bedacht? (...) Nou ja, laten we nu zo zeggen: het houdt je bij elkaar!”</i> 3.16 <i>“Want ik denk dat het een stukje onbewust, dat het meegespeeld heeft. (...) Maar ik denk dus wel dát het een rol gespeeld heeft in... ehm... de dingen die ik gedaan heb. Of misschien niet.”</i> 6.18 <i>“Nou, ik zal hem (=richting) in ieder geval voortzetten zoals ik dat altijd al heb gedaan: naastenliefde.”</i> <u>Verwijzing:</u> Zie Tabel 5 onder deelvraag 4.

Onderzoeksvraag: In hoeverre hebben de deelnemers door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan?

Conclusie:

De helft van de respondenten heeft door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan. Dat zijn de volgende:

- Ontdekken dat God je tegemoet komt ook al twijfel je. Dat je goed bent ook al ben je niet perfect; dat je mag vertrouwen op Gods genade. Er is licht door de scheuren heen.
- Inzicht in de manier waarop je zelf vormgeeft aan je geloof door je opvoeding en een eigen mening te combineren. Inzien wie je bent en wilt zijn.
- Je realiseren dat je niet de enige bent die af en toe door een dal gaat. Merken dat het niet alleen donker of licht is, maar dat deze in elkaar overlopen. En dat er lichtpuntjes zijn en dat dat je bij elkaar houdt.

Eén deelnemer twijfelde of de workshop in de periode daarna van invloed was geweest op zijn denken en handelen.

Twee deelnemers hebben geen nieuwe levensoriëntatie opgedaan.

Discussie en verder onderzoek

Hier wil ik graag vragen en nieuwe gedachten formuleren die uit het onderzoek zijn voortgekomen. (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 252).

Voorwaarden voor het kunnen opdoen van een nieuwe levensoriëntatie

In de eerste plaats vind ik het fijn en bijzonder om te mogen concluderen dat de helft van het aantal respondenten een nieuwe levensoriëntatie heeft opgedaan. Maar daarnaast zijn er tijdens het onderzoek veel vragen bij me opgekomen die te maken hebben met voorwaarden voor het kunnen opdoen van een levensoriëntatie:

- Is het zo dat als je niet openstaat voor een nieuwe ervaring, je deze ook niet zult opdoen?
- Zou het zo kunnen zijn dat sommige respondenten minder op zichzelf hebben gereflecteerd en daardoor geen levensoriëntatie hebben opgedaan?
- Is het mogelijk dat sommige mensen minder diepgang in hun gevoelsleven ervaren dan anderen en daardoor minder gevoelig zijn voor een nieuwe levensoriëntatie?
- Kan het zo zijn dat je minder snel een nieuwe levensoriëntatie opdoet tijdens het beeldend werken als je minder goed symbolisch kunt denken en minder bekend bent op het terrein van beeldende expressie?
- Zou de mogelijkheid om een nieuwe levensoriëntatie op te doen afhankelijk kunnen zijn van de mate waarin je openstaat voor aanpassingen van je geloof aan de hand van ervaringen?
- Kan het wel of niet openstaan voor nieuwe ervaringen samenhangen met je rol in de groep, een fase in je leven of met je karakter?

Het zou interessant zijn één of meer van deze vragen nader te onderzoeken in een vervolgonderzoek.

Toeschouwer

Eén respondent plaatste zichzelf eigenlijk meer in de rol van toeschouwer dan van deelnemer. Zij had in de groep een andere positie, omdat ze als lid van de commissie ‘Kunst & Kerk’ een dergelijke workshop graag mee wilde maken. Ik denk dat dit van invloed is geweest op het kunnen opdoen van nieuwe ervaringen. Toch heb ik dit interview helemaal geanalyseerd, omdat veel aspecten van waarde waren voor dit onderzoek. Daarnaast heeft zij vanuit een meer observerende rol opgemerkt dat er een grote vertrouwdsheid was in de groep. Het viel haar op dat de jongeren bereid waren het zoekproces aan te gaan en vrijer waren in het spreken over geloven dan haar leeftijdgenoten.

Abductie

Niet alle termen die ik gebruikt heb om mijn interviewvragen te formuleren zijn terug gekomen in het labelen, doordat ik de categorieën heb laten ontstaan vanuit de data. In de meeste gevallen is dat niet erg, maar een term die eigenlijk ontbreekt in mijn conclusies is ‘abductie’. Ik heb daar wel de volgende vragen over gesteld in de interviews:

“Heb je een wisselwerking ervaren tussen het thema en jouw eigen leven?”

“Is er een moment geweest dat je iets van God hebt ervaren?”

Op beide vragen heeft iedereen met ‘ja’ geantwoord. Alle deelnemers hadden het thema ervaren als betrekking hebbend op het eigen leven. Regelmatig werd besproken dat geloof en leven samenhangen en elkaar beïnvloeden. Tevens heeft iedere deelnemer iets van God ervaren, dit bleek op zeer uiteenlopende manieren te zijn. De workshop biedt dus mogelijkheden voor momenten van abductie. Deze constatering vloeit eigenlijk voort uit het samenbrengen van Conclusie 6 en 10.

Het ervaren van God

Het is me opgevallen dat het hebben ervaren van God niet samen hoeft te hangen met het opdoen van een levensoriëntatie. En andersom: het opdoen van een levensoriëntatie hoeft niet direct gekoppeld te worden aan het hebben ervaren van God. Eigenlijk was ik hier onbewust wel vanuit gegaan. Ik realiseer me nu dat dit een vooronderstelling is die niet blijkt te kloppen. In mijn herinnering werd er wel een verband gelegd tussen beide in de literatuur die ik heb gelezen over Bibliodrama. In de Literatuurverkenning schreef ik over het begrip ‘abductie’ (een wisselwerking tussen het verhaal van God en dat van de mens) en over ‘heterotopie’ (een existentiële geloofservaring). Nu ik deze beschrijvingen weer nalees, staat er echter nergens dat deze twee ervaringen samen dienen te gaan. Dat heb ik blijkbaar zo geïnterpreteerd op grond van mijn eigen ervaringen. Ik zou het interessant vinden om hier verder onderzoek naar te doen: Zou de manier waarop je een levensoriëntatie beschrijft en het al dan niet ervaren van God daarin samenhangen met je godsbeeld, met de manier waarop je de ‘invloed van God in je leven’ ziet en verwoordt?

Overtuigingen

Twee deelnemers hebben geen nieuwe levensoriëntatie opgedaan. Als ik daarbij kijk naar de gegevens in Tabel 3 (zie Bijlage 4) kan ik daar voorzichtig enkele conclusies uit trekken. Het valt me op dat de respondenten van Interview 1 en 6, die beiden geen nieuwe levensoriëntatie opdeden, hoog scoren in categorie 3. Dat

betekent dat zij in het interview veel gesproken hebben over hun persoonlijke geloofsverhaal of levensvisie in de vorm van persoonlijke ervaringen of overtuigingen. Opvallend is ook dat de respondent van Interview 6 niet één keer spreekt over zelfreflectie of interne geloofscommunicatie en weinig vertelt over ervaringen tijdens het beeldend proces. De respondent van Interview 1 scoort ook laag op deze categorieën. Het lijkt of het hebben van een duidelijke eigen overtuiging (categorie 3) het opdoen van een nieuwe levensoriëntatie in de weg kan staan en wellicht ook een belemmering kan vormen voor interne geloofscommunicatie en kunnen meebewegen met het beeldend proces. Het zou de moeite waard zijn dit te onderzoeken in een vervolgonderzoek.

Theologische aspecten

Het onderzoek heeft betrekking op de volgende theologische aspecten:

Diepgang

Het werken aan de hand van beeldende expressie heeft bij alle respondenten geleid tot diepgang. Door deze manier van werken is het mogelijk om jezelf te laten raken op een ander niveau dan het cognitieve: de gevoelslaag kan worden aangesproken. Hierdoor kun je dicht bij jezelf komen en op een zeer persoonlijke wijze vormgeven aan dat wat je beweegt. Vijf van de zes respondenten geven aan dit te hebben ervaren. De helft van de respondenten heeft aangegeven langs deze weg te kunnen komen tot zelfreflectie en interne geloofscommunicatie.

Interactie

Er kan ook interactie ontstaan door het inzetten van beeldende expressie. Men ziet de anderen aan het werk en dit kan leiden tot een nieuw beeld van en meer begrip voor elkaar. Daarnaast is het mogelijk elkaar te stimuleren en te inspireren, wat weer van invloed is op de groepsdynamiek. Drie van de zes respondenten hebben hierover gesproken.

Hermeneutische communicatie

Door met elkaar in gesprek te gaan over geloven en levenservaringen en door te vertellen over de resultaten van het beeldende proces dat de deelnemers hebben doorgemaakt tijdens de workshop, kunnen er nieuwe inzichten worden opgedaan. Ook is het mogelijk verbinding te ervaren door raakvlakken bij een ander te ontdekken en door met elkaar je weg te vinden. Alle respondenten hebben gesproken over positieve invloeden van hermeneutische communicatie.

God ervaren

Alle respondenten hebben op de één of andere manier iets van God ervaren tijdens de workshop. Dit blijkt op zeer uiteenlopende manieren geweest te zijn: door het delen van ervaringen met anderen, door het beeldend werken, door na te denken of rust te ervaren, etc.

Nieuwe levensoriëntatie

De workshop blijkt mogelijkheden te bieden tot het opdoen van een ervaring die nieuwe richting aan je leven geeft, waardoor je beter verstaat wie je bent en wilt zijn, een nieuw perspectief. Drie respondenten hebben dit ervaren.

Aanbevelingen

Effect

Graag zou ik meerdere workshops ontwikkelen die Bibliobeeld combineren met hermeneutische communicatie, omdat mijn onderzoek heeft aangetoond dat dit een positief effect kan hebben op de geloofsbeleving van de deelnemers.

Verbeteren van de workshop

Ik heb me door het afnemen van de interviews gerealiseerd dat de respondenten zich weinig konden herinneren van de gesprekken in tweetallen tijdens de workshop. Ik zal er in het vervolg op letten dat ik tijdens het begeleiden van de workshop voldoende tijd geef om individueel de lijst met vormaspecten te bekijken, zodat men geen keuzes meer hoeft te maken tijdens deze gesprekken. Ook zal ik proberen de gesprekken intensiever te begeleiden of wellicht kan ik ze intensiveren door de tweetallen te vragen na afloop in de groep iets over hun gesprek te vertellen.

Misschien is het ook goed om het woord 'geloofsjas' te wijzigen. Niet iedereen zegt nog te geloven, zelfs niet in de kerk. Ik heb daarom nagedacht over een andere benaming, zoals 'levensjas' of 'bronnenjas'. Maar ik vind eigenlijk geen van beiden passend. Wellicht vind ik nog een passender benaming.

Het lijkt me ook passend om in het nagesprek terug te komen op de Bijbelverhalen en -gedeeltes die aan de orde zijn geweest voordat de deelnemers aan de slag gingen met hun eigen jas. We kunnen kijken welke elementen terugkomen in de resultaten.

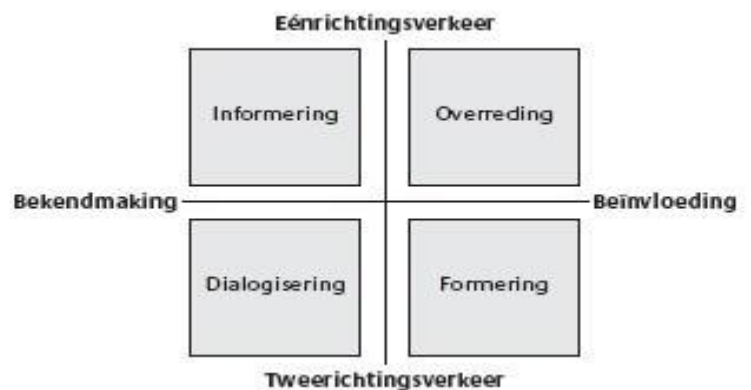
RAPPORTEREN EN PRESENTEREN

Hieronder beschrijf ik welke doelgroepen belang zouden kunnen hebben bij het verspreiden van de resultaten van mijn onderzoek.

Doelgroep	Belang
Ikzelf	Inzicht in de mogelijke effecten van de workshop.
Kerken/kloosters	Inzicht in de kwaliteit van de workshop om te kunnen beslissen deze al dan niet op te nemen in hun programma.
De 7evende Hemel (Dit is een stichting waarin theologen met een specialisatie op het gebied van expressie zich hebben verenigd.)	Inzicht in mijn kwaliteiten en mogelijkheden om te besluiten of ze mij op zouden willen nemen in hun werkverband.
Mijn eigen gemeente	Kennis van en inzicht in de mogelijkheden die deze workshop biedt om het geloofsgesprek te stimuleren.
Bezoekers van mijn website	Kennis van de kwaliteit van de workshop op grond waarvan men kan besluiten mij in te schakelen als zelfstandige.
De Opleiding voor Theologie en Levensbeschouwing	Mogelijkheden om dit onderzoek op te slaan in de Kennisbank en zo andere studenten de kans te bieden dit te bestuderen. Mogelijkheden om mij in te zetten als gastdocent.

Als basisstrategie voor het communiceren van de onderzoeksresultaten heb ik een keuze gemaakt op basis van het Communicatiekruispunt dat ontleend is aan Van Ruler, zie Figuur 3 (Van der Donk & Van Lanen, 2017, 301) Ik zou gebruik willen maken van formering en informering.

Figuur 3 - Communicatiekruispunt van Van Ruler

Middels informering zou ik mijn onderzoeksverslag kunnen verspreiden onder docenten van de 7evende Hemel bij wie ik nu de Opleiding tot professioneel begeleider van Bibliodrama volg en de respondenten en Kerkenraad van mijn eigen gemeente. Ik zou informatie en foto's of een filmpje over het onderzoek kunnen plaatsen op mijn website, zodat kerken/kloosters en andere belangstellenden geïnformeerd worden en misschien besluiten mij in te schakelen. Graag zou ik een artikel schrijven voor het blad *Woord & Weg*, wat door veel predikanten gelezen wordt. Ook kan ik mijn onderzoeksverslag laten plaatsen op de Kennisbank. Daarnaast zou ik gebruik willen maken van forming, wat inhoudt dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding. Hierbij denk ik aan het geven van een presentatie over de workshop en de resultaten van het onderzoek waarna er ruimte ontstaat voor het voeren van een gesprek. Mogelijkheden hiervoor zijn een werkoverleg van predikanten, met programmamakers van kloosters, met leden van de 7evende Hemel of met de kerkenraad van mijn eigen gemeente.
(Van der Donk & Van Lanen, 2017, 302)

SAMENVATTING

De aanleiding voor dit praktijkonderzoek is mijn eigen professionele ontwikkeling als zelfstandige. Ik wil meer zicht krijgen op de kwaliteit van de door mij ontwikkelde workshop ‘Mijn geloofsjas’, zodat ik deze eventueel kan verbeteren en kan aanbieden aan kerken en kloosters. Ik combineer in deze workshop mijn huidige beroep (Vaktherapeut Beeldend) met de competenties die horen bij een hbo-theoloog. Ik heb de workshop in het najaar van 2018 gegeven aan een groep adolescenten van de Protestantse Gemeente Mijdrecht. De workshop is een combinatie van Bibliobeeld (beeldende expressie waarbij een Bijbelverhaal of levensbeschouwelijk thema centraal staat) en hermeneutische communicatie, waarbij ik verbindingen probeer te leggen tussen de ervaringen van mensen en de Bijbelse traditie. Ik richt me hierbij op het verrijken of veranderen van de persoonlijke geloofsbeleving.

In mijn onderzoek richt ik mij op de volgende onderzoeksvraag:

⇒ In hoeverre hebben de deelnemers door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan?

Hierbij hanteer ik de volgende omschrijving van het begrip ‘levensoriëntatie’: een ervaring die nieuwe richting en betekenis geeft aan iemands leven, waarbij men beter gaat verstaan wie men is en wil zijn, een nieuw perspectief.

Bij deze onderzoeksvraag heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?
2. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?
3. Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?
4. Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?

Om de eerste deelvraag te beantwoorden heb ik literatuuronderzoek gedaan. Om de overige deelvragen te beantwoorden heb ik interviews afgenomen. Ik heb zes deelnemers geïnterviewd over hun ervaringen tijdens de workshop. Na het letterlijk uitschrijven van alle interviews heb ik de data geanalyseerd. Daarna heb ik de volgende conclusies geformuleerd:

Deelvraag 1: Wat wordt verstaan onder Bibliobeeld, hermeneutische communicatie en geloofsbeleving?

Bibliobeeld: Beeldende expressie waarbij een Bijbelverhaal of levensbeschouwelijk thema centraal staat. Het persoonlijke proces met betrekking tot werkwijze, gevoelens en gedachten met betrekking tot de vormgeving staat hierbij centraal.
Hermeneutische communicatie: Interne en onderlinge geloofscommunicatie waarbij het doel is verbindingen te leggen tussen geloof en het dagelijks leven.

Geloofsbeleving: Het geloofsverhaal of de spiritualiteit verwoord door de respondent in de vorm van persoonlijke ervaringen of overtuigingen.

Deelvraag 2: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld?

Conclusie 1: De deelnemers hebben diepgang ervaren tijdens het werken aan de hand van Bibliobeeld.

Conclusie 2: Het werken aan de hand van Bibliobeeld werd ervaren als op een ander niveau werken.

Conclusie 3: Deze werkwijze werd door de helft van het aantal respondenten als interactief ervaren.

Conclusie 4: De helft van het aantal respondenten heeft het werken aan de hand van Bibliobeeld ervaren als iets van zichzelf.

Conclusie 5: De helft van de respondenten geeft aan dat het werken aan de hand van Bibliobeeld leidde tot zelfreflectie en interne geloofscommunicatie.

Deelvraag 3: Welke ervaringen hebben de deelnemers opgedaan tijdens de hermeneutische communicatie?

Conclusie 6: Alle respondenten hebben door hermeneutische communicatie ervaren dat hun geloof verandert doordat zijzelf veranderen.

Conclusie 7: Vijf deelnemers hebben nieuwe inzichten opgedaan middels hermeneutische communicatie. Eén deelnemer werd door hermeneutische communicatie aan een inzicht herinnerd.

Conclusie 8: De meeste respondenten hebben ervaren dat je je weg kunt vinden met elkaar middels hermeneutische communicatie.

Conclusie 9: De meeste respondenten konden middels hermeneutische communicatie bij anderen raakvlakken ontdekken met zichzelf.

Deelvraag 4: Welke van deze ervaringen geven nieuwe richting en betekenis aan hun leven?

Conclusie 10: De deelnemers koppelen een ervaring die nieuwe richting en betekenis aan je leven geeft niet altijd direct aan het ervaren van God. Alle deelnemers hebben tijdens de workshop iets van God ervaren, slechts één deelnemer koppelt dit ervaren van God aan een nieuwe levensoriëntatie.

Conclusie 11: Drie deelnemers hebben verteld dat zij tijdens de workshop een ervaring hebben opgedaan die nieuwe richting en betekenis aan hun leven heeft gegeven, waardoor zij beter zijn gaan verstaan wie zij zijn en willen zijn: een nieuw perspectief. Eén deelnemer twijfelde of de workshop van invloed is geweest op zijn denken en handelen het afgelopen half jaar. Twee deelnemers hadden geen dergelijke ervaring opgedaan.

Onderzoeksvraag: In hoeverre hebben de deelnemers door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan?

Conclusie:

De helft van de respondenten heeft door de inzet van Bibliobeeld in combinatie met hermeneutische communicatie een nieuwe levensoriëntatie opgedaan. Dat zijn de volgende:

- Ontdekken dat God je tegemoet komt ook al twijfel je. Dat je goed bent ook al ben je niet perfect; dat je mag vertrouwen op Gods genade. Er is licht door de scheuren heen.
- Inzicht in de manier waarop je zelf vormgeeft aan je geloof door je opvoeding en een eigen mening te combineren. Inzien wie je bent en wilt zijn.
- Je realiseren dat je niet de enige bent die af en toe door een dal gaat. Merken dat het niet alleen donker of licht is, maar dat deze in elkaar overlopen. En dat er lichtpuntjes zijn en dat dat je bij elkaar houdt.

Eén deelnemer twijfelde of de workshop in de periode daarna van invloed was geweest op zijn denken en handelen. Twee deelnemers hebben geen nieuwe levensoriëntatie opgedaan.

Naar aanleiding van mijn onderzoek doe ik de volgende aanbevelingen:

- De workshop kan een positief effect hebben op de geloofsbeleving/spiritualiteit van de deelnemers. Daarom zou ik graag meer workshops ontwikkelen die een combinatie zijn van Bibliobeeld en hermeneutische communicatie en deze aanbieden in het werkveld.
- Ik kan de workshop verbeteren door het gesprek in tweetallen voorafgaand aan het maken van de geloofsjas te intensiveren. En wellicht door de naam van de workshop te wijzigen zodat iedereen zich aangesproken kan voelen, ook mensen die aangeven niet te 'gelooven'.

Ik wil de onderzoeksresultaten graag verspreiden middels informering en formering, waarbij mijn belangrijkste doel is de diverse doelgroepen meer zicht te geven op de kwaliteit van de workshops die ik ontwikkel. Hierdoor hoop ik in de toekomst als zelfstandig ondernemer meer werk te genereren.

LITERATUUR- OVERZICHT

Artikelen/boeken

- Agten, J., Herrebosch, E., Verduyn, K. & Vervoort, L. (2007). *Bibliodrama begeleiden: Wegwijzers voor de praktijk*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Booi, H. (2009). Kerkleden schilderen Bijbelverhalen: Bijzondere mogelijkheden voor geloofscommunicatie. *Tijdschrift voor praktische theologie* 2009, nr. 3.
- Bouwman, K. & Bras, K. (2001). *Werken met spiritualiteit*. Baarn: Ten Have.
- Coenders, H. (1990). *Kramers Nieuw Woordenboek Nederlands*. Amsterdam: Argus.
- Dekker, G. & Stoffels, H. C. (2011). *Godsdienst en samenleving: Een introductie in de godsdienstsociologie (9^e druk)*. Kok: Kampen.
- Derksen, N., Mennen, C. & Tscherner, S. (2016). *Bibliodrama als pastoraat: Omgang met verlangen, schaduw en geweld*. Berne Media.
- Dingemans, G.D.J. (1996). Het vak en het veld. *Manieren van doen: Inleiding tot de studie van de praktische theologie*. Kok: Kampen.
- Donk, C. van der & Lanen, B. van (2017). *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn (tweede herziene druk, 2015, derde oplage, 2017)*. Bussum: Coutinho.
- Ganzevoort, R. (2006). Gods hand in mijn leven: De religieuze dimensie van het levensverhaal. *De hand van God en andere verhalen: Over vroomheid en botsende beelden*. Meinema: Zoetermeer.
- Ganzevoort, R. (2007). 'Waarheen met de praktische theologie?'. *Theologisch Debat* 2007 (4/1).
- Ganzevoort, R. en Visser, J. (2014). *Zorg voor het verhaal - Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding (4^e druk)*. Zoetermeer: Meinema.
- Haeyen, S., Hooren, S. van & Hutsemaekers, G. (2017). Perceived effects of art therapy in the treatment of personality disorders, cluster B/C: A qualitative study. *Tijdschrift voor Vaktherapie* 2017/4, jaargang 13.
- Hofman, M. A. *Prisma Woordenboek*. Houten/Antwerpen: Unieboek/Het spectrum b.v.
- Hogerzeil, C. & Berg, B. van den (redactie) (1996). *Verhalen in beweging: Werkboek voor bibliodrama*. Zoetermeer: Meinema.
- Kiehn, A., Laeuchli, S., Langer, H., Martin, G.M., Passauer, R., Schramm, T., Spiegel, Y. & Teichert, W. (1992). *Bibliodrama*. Stuttgart: Kreuz Verlag.
- Krikilion, W. (2012). *Geestelijke gezondheidszorg in het licht van zingeving en spiritualiteit*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

- Martin, G.M. (1995). *Sachbuch Bibliodrama: Praxis und Theorie*. Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.
- Schoemaker, T. (2004). Vragen stellen, verhalen vertellen: beeldende kunst in de gemeente. *Toer 2004*.
- Roest, H. de (2010). *Een huis voor de ziel: Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*. Zoetermeer: Meinema.
- Schweizer, C. (2009). *Handboek Beeldende Therapie: Uit de verf*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Smeijsters, H. (2000). *Handboek Creatieve Therapie*. Bussum: Coutinho.
- Zondervan, T. (2008). Zoeken naar sporen van God in de hedendaagse cultuur. *Theologisch Debat 2008 (5), nr. 3*.
- Zondervan, T. (2011). Bouwen aan de ziel: Op zoek naar nieuwe vormen van levensbeschouwelijke vorming in het primair onderwijs. *Verslag onderzoek lectoraat Theologie & Levensbeschouwing Windesheim*.

Websites

- www.vaktherapie.nl
Geraadpleegd op 22/12/2018
- www.therapie-pezzettino.nl
Geraadpleegd op 22/12/2018
- <http://wiki.uva.nl/kwamcowiki/index.php/Triangulatie>
Geraadpleegd op 30/12/2018
- <https://elo.windesheim.nl>
Geraadpleegd op 29/12/2018
- <http://praktijkdoornsenrozen.nl/levensorientatie/>
Geraadpleegd op 05/02/2019
- www.handelingen.com/index.php/artikelen/170-spelend-verstaan-inleiding-handelingen-2015-3-bas-van-den-berg-theo-van-leeuwen
Geraadpleegd op 23/02/2019
- <https://elo.windesheim.nl/CMS/BE/TL/Website%20theologisch%20onderzoek/Web%20site%20theologisch%20onderzoek%2013032018/Fasen/Fase%202.html>
Geraadpleegd op 26/03/2019 en 24/05/2019
- https://www.google.nl/search?tbm=isch&source=hp&biw=1278&bih=691&ei=rVX_XKv0EI3EwALg65qQDQ&q=communicatiekruispunt+van+van+ruler&oq=communicatiekruisp&gs
Geraadpleegd op 11/06/2019

Overig

- *Beleidsplan 2015-2019 Protestantse Gemeente Mijdrecht*.
- *Folder Nederlandse Vereniging voor Beeldende Therapie*.
- *Lesmateriaal Hermeneutische Communicatie - jaar 1*.

BIJLAGE 1

WORKSHOP 'JONGERENONTMOETING'

'Mijn geloofsjas'

Zondag 16 september 2018

De Rank - Mijdrecht

13.30 Inleiding

- **Kunst & Kerk:**
groepen in de gemeente betrekken
werk in de viering?
foto's tijdens workshop?
- **Jas:**
eigen jas
in de Bijbel
geloofsjas?
aan de slag
nagesprek

13.35 Warming-up

- **Jas showen:**
uitleg
vragen
vormgeving
model

13.55 Bijbelverhalen

- **Jozef**
liefde/vriendschap
rol
- **Elia/Elisa**
positie/taak
- **Bartimeüs**
een nieuw begin
- **Teksten:**
buitenkant ⇒ binnenkant

14.05 Gesprekjes

- **Geloof:**
persoonlijk
veranderend: te krap, opgelapt, warm, beschermend, nodig uit te doen, te vervangen
- **Begrippenlijst**
- **Gesprekjes in tweetal:**
Welk begrip past bij jouw 'geloofsjas'?

14.30 Beeldende opdracht

- **Jouw geloofsjas**
- **Werkwijze:**
mal
materialen
vormgeving (vertaalslag beeldend)
- **Koffie/thee**

15.30 Opruimen

15.45 Nabespreking

- **Jas aan de kapstok:**
observaties
maker
vragen

16.20 Afsluiting

- **Kunst & Kerk:**
jas ophangen?
tekst en foto? (lector)
na afloop in de buurt?
- **Nazorg:**
Marianne of ik

Bijbelteksten

Job 29

²Was alles maar als in de dagen van weleer,
als in de dagen dat God over mij waakte,
(.....)

¹⁴Ik kleetde mij in gerechtigheid en deze kleetde mij,
het recht was mij een mantel en een tulband.

Job 30

¹⁶Nu stroomt het leven uit mij weg,
ik ontsnap niet meer aan mijn ellende.

¹⁷'s Nachts jaagt hij helse pijnen door mijn botten,
het bloed in mijn aderen komt niet tot rust.

¹⁸Hij rukt met geweld aan mijn kleet,
omklemmt mij met de kraag van mijn mantel.

Genesis 37

³⁴Jakob scheurde zijn kleren, deed een rouwkleed om en rouwde over zijn
zoon, dagenlang.

Lucas 15

²²Maar de vader zei tegen zijn knechten: “Haal vlug het mooiste gewaad en
trek het hem aan, doe hem een ring aan zijn vinger en geef hem sandalen.”

Mijn 'geloofsjas' is...

Zacht

Opzichtig

Kleurrijk

Warm

Beknellend

Vaak versteld

Oogverblindend

Goed passend

Oud

Mooi

Spiksplinternieuw

Prijzig

Te ruim

Onopvallend

Luchtig

Veelzijdig

Winddicht

Modieus

Nuttig

Praktisch

Te klein

Kostbaar

Tweedehands

Behaaglijk

Tegen alles bestand

Uit de tijd

Gescheurd

Opgelapt

Zwaar

Makkelijk mee te nemen

Beschermend

Kapot

Te dun

Onverslijtbaar

Waterdicht

Onvervangbaar

Rafelig

Niet sluitend

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Benodigdheden

Inleiding

Camera

Warming-up

Ieder eigen jas

Bijbelverhalen

.. x Bijbelteksten

Gesprekjes

.. x lijst met begrippen
pennen

Beeldende opdracht

- Diverse mallen
- 14-20 grote vellen papier
- Potloden
- 14 lijmflacons
- 14 scharen
- Tijdschriften
- Verf
- Gekleurd papier
- Stof
- Waskrijt
- Knopen
- Behangpapier
- Wol
- Crêpepapier
- Koffie/thee

Opruimen

Papierdoos

Prullenbak

Afsluiting

Kledinghaakjes

Plakband

Kapstok

Tekstblaadjes

Pennen

BIJLAGE 2

Mijn geloofsjas is periode gebonden. Net als wij een winter- en een zomerjas hebben, hangt mijn geloof ook af van de periode waar ik me in bevind. Zo is mijn geloof anders in moeilijke periodes vergeleken met periodes dat alles goed gaat met mij en rond mij.

Daarnaast is mijn geloofsjas wel altijd warm. In de zomerjas is dit weergegeven door de warme kleur en in de winterjas door de dikke kraag. Deze warmte merk ik altijd extra goed in Taizé waar ik nu meerdere malen geweest ben.

Tot slot is mijn geloofsjas al vaak versteld. Zo is mijn geloof nu heel anders vergeleken met toen ik nog een kind was. Maar ook door alles wat ik door de jaren

heen heb meegemaakt, is mijn geloof veranderd. In deze jas wordt dit gerepresenteerd door de verschillende bloemen.

Mijn geloofsjas is mijn levensjas. Rechts onderin is mijn reis begonnen. Ik moest een berg over, maar vervolgens ging het steeds beter. De vlakke stoffen symboliseren mijn vlakke emoties. Links onderin begon ik voor de tweede keer een kleinere berg te beklimmen. Vanaf daar werd ik steeds vrolijker en gelukkiger. De bloemenkrans bovenop staat voor het feit dat het altijd goed is om positief te blijven denken.

Mijn geloofsjas laat zien dat het leven fijn kan zijn, maar ook moeilijk. Dat is niet altijd goed te scheiden, maar loopt in elkaar over. Net als geloven eigenlijk...

Mijn geloofsjas laat de chaos zien die er in mijn hoofd vaak is, maar die uiteindelijk toch weer één geheel lijkt. De blauwe mouwen en het witte sjaaltje staan voor mijn rustpunten, zoals mijn ouders, broer en zus. Ook de saamhorigheid en de gezelligheid in de kerk wil ik de jas laten uitstralen. Dat je altijd welkom bent en dat het niet uitmaakt hoe je je voelt of hoe je er uit ziet.

Mijn geloofsjas is vaak versteld en dat hoop ik zo te houden; steeds ruimte biedend voor nog een lapje. Hij is makkelijk mee te nemen en biedt ruimte aan andere dragers.

Mijn geloofsjas is als een tweede huid. Hij zit altijd om mij heen, is warm en voelt beschermend. Mijn geloofsjas is van binnen zoekend; het is geen zeker weten, het is een gevoel. Op de jas zit een warme jaszak, die staat open voor nieuwe invloeden. De flap is transparant: er komen dingen bij en ik raak weer dingen kwijt.

Mijn geloofsjas is tweedehands én uniek. Ik heb mijn geloof 'gekregen' van mijn ouders. Op dit moment voeg ik mijn eigen 'touch' toe en maak ik hem uniek.

Ik haal veel sociale contacten, waar ik veel waarde aan hecht, uit het geloof. Het is gezellig en leuk, het is een feest.

Mijn geloofsjas mag dan misschien nu wel comfortabel zitten, hij heeft zichtbaar het nodige meegemaakt. Namelijk de zoektocht naar wat geloof voor mij betekent, wat de rol van anderen daarin is (geweest) en hoe ik überhaupt tegen het geloof aankijk en gekeken heb. Er is veel veranderd: ik heb mijn jas bij moeten stellen, aan moeten passen. Een nieuwe voering, een nieuw knoopje... maar ook 'opgelapt'. Want ja, kun je soms 'meer geloven' dan andere keren? Doe je er meer mee op bepaalde momenten? Geloven is toch ook veranderen en in ontwikkeling? Ik denk graag van wel...

Mijn geloofsjas is gemaakt van allerlei verschillende lapjes, zoals mijn geloof ook steeds verandert tijdens mijn leven en door dingen die ik meemaak. Ik heb gekozen voor stof, omdat geloven voor mij voelt als een soort tweede huid die natuurlijk om mij heen valt. Ik geloof in een God die liefdevol is en zacht, vandaar de zachte stof en vrolijke bloemen. Dit neemt niet weg dat ik periodes heb van twijfel. Soms vraag ik mij af of God wel echt bestaat en wat de zin is van alles. Er ontstaan scheuren in mijn jas en er lijkt slechts plaats voor zwart. Op andere momenten ervaar ik juist de lichtheid van het geloof en voel ik God dichtbij. Juist door die scheuren heen kan het licht ook weer naar binnen sijpelen. De sterren staan voor de creativiteit die ik in en door mijn geloof kan uiten. Zingen en dichten zijn lichtpuntjes die mij worden gegeven door God.

BIJLAGE 3

Dag allemaal,

Eindelijk is het dan zover dat ik kan starten met het verzamelen van gegevens voor mijn onderzoek naar de workshop '**Mijn geloofsjas**'. Hoewel ik eerst sprak over het beantwoorden van enkele vragen, heb ik besloten interviews te houden. Graag wil ik jullie vragen om jullie medewerking.

Wat staat je te wachten als je besluit mee te willen werken aan het onderzoek?

- Samen maken we een afspraak voor een interview dat ongeveer een uur zal duren. Dat doen we in maart, april of in mei.
- Dat kan het beste plaatsvinden op een plek waar we zo min mogelijk worden gestoord. Maar het is ook belangrijk dat jij je er op je gemak voelt. In overleg bepalen we of dat bij jou of bij mij thuis, in mijn praktijk of in de kerk is.
- Het doel van het interview is dat ik te weten kom hoe je de workshop hebt ervaren. Ik wil graag weten wat je eraan beleefd hebt, of iets je geraakt heeft of aan het denken gezet. Misschien heb je zelfs wel nieuwe inzichten opgedaan. Daar ben ik nieuwsgierig naar.
- Ik zal het interview opnemen via mijn spraakrecorder op mijn telefoon. Deze opname dien ik letterlijk uit te schrijven. Als ik dit voor elk interview heb gedaan, ga ik de gegevens analyseren en conclusies trekken. Ik laat jou deze analyse eerst lezen met de vraag of jij je erin herkent. Dan voeg ik de interviews toe aan mijn verslag voor de opleiding. Jouw naam wordt niet vermeld, de gegevens blijven anoniem. Het verslag wordt gelezen door docenten op de opleiding en met jouw toestemming door Erick. Met jouw toestemming gebruik ik de uitslagen van het onderzoek misschien voor mijn eigen praktijk, voor andere kerken of voor onze eigen gemeente.
- Tijdens ons gesprek zal ik soms aantekeningen maken.

Ik hoop dat je mij wilt helpen bij mijn onderzoek en geïnterviewd wilt worden. Graag jouw reactie via de mail of via de app!

Groetjes, Madelon

BIJLAGE 4

Tabel 2

Categorie	Labels
1 Opzet workshop	• Je ergens op richten • Goede opzet/ heeft veel teweeg gebracht/ er kwam veel uit • Iedereen was bereid mee te doen • Hangt af van de inleider • Elkaar inspireren • Deze manier van werken zette me aan het denken • Een moment om stil te staan • Diepgang • Leuk om te doen • Leuk! • Verbinding/elkaar op een andere manier leren kennen • In gesprek zijn/creativiteit/ interactief • Samen aan het werk is anders dan alleen praten/anderen bezig zien • In de kerk • Je persoonlijkheid komt tot uitdrukking in beeldend werk • Verschillende boodschappen uitdragen
2 Beeldend proces	• Kleine, grappige jas/ passend bij mij • Ik kwam niet tot een idee/ gefascineerd door anderen • Achteraf interpreteren: tegenstellingen, procesmatig denken • Moeilijk om gevoel aan een woord te verbinden • Veel keuzemogelijkheden • Vorm en materialen kiezen • Het laten ontstaan • Improviserend werken • Het gaat leven

	• Zoeken naar vormgeving • Iets van mijzelf • Ermee bezig gaan • Diepe dingen erin verwerken • Boodschap • Je creatief laten gaan • Voorbeelden roepen ideeën op • Leuk! • Woorden als richtlijn • Gefocust op de jas • Overlopen van kleuren/donker en licht/het licht komt door het donker heen • Warm/warme kleuren • De riem houdt het bij elkaar • Moeilijk om iets te bedenken • Vorm die leek op eigen jas • Onbewust gewerkt • Tijdens het proces was verwoorden moeilijk • Terugkijken op je werk en iets ontdekken • Nadenken/boodschap uitdragen/sobere buitenkant/mooie, warme binnenkant • Kijken naar anderen • Je eigen weg vinden/gewoon beginnen/ het kwam ineens
3 Geloofsbeleving	• Geloof is een groot woord/kan niets met woorden als 'geloof' of 'spiritualiteit' /meer procesmatig bezig • Vroeger bij het bidden een ongemakkelijk gevoel/geïndoctrineerd/de angst het niet goed te doen in Gods ogen • Ik mag zijn wie ik ben/ontdekken in je leven dat je gewent was • Het niet weten is waardevol vergeleken bij vroeger/je mag je eigen richting kiezen • Ik blijf mijn jas verstellen/nieuwe inzichten opdoen/ niet verstarren/ al mijn ervaringen vormen een soort geloofsboek • Ongeneeslijk religieus: nadenken over goed en kwaad/tegenstellingen, ook in eigen karakter,

	mogen naast elkaar bestaan • Moeilijk om in groot verband het goede te doen/niets gezamenlijks als ieder zijn eigen weg gaat • De wereld is niet maakbaar • Niet te snel oordelen over een ander/in gesprek gaan met anderen • Het gesprek met jonge mensen gaf mij hoop/het is belangrijk richting aan je leven te kunnen geven/het is een proces dat al vroeg begint/je laten inspireren door je bronnen/je moet je steeds herijken • Gevoelens/geloof in beeld: Positief (gekleurd) Verandering (verschillend) Slechte periodes (zwart) God komt mij tegemoet (wit) • Lapjes staan voor ervaringen • Ervaringen leiden tot zelfreflectie en nieuwe inzichten • Er iets mee doen of niet • Opgelapt/versteld ⇒ aanpassing van het geloof aan de omstandigheden • Mijn geloof verandert doordat ik zelf verander • Tweedehands en uniek: Geloof/normen en waarden doorgegeven door ouders Eigen stijl ontwikkelen • Laagdrempelig contact met gelovigen (geen oordeel, veilig, vertrouwen, op hetzelfde niveau denken • Overal mee naartoe • Beschermend/behaaglijk • Extra dimensie aan je leven (meer mensen, de wereld staat voor je open) • Onopvallend • Mooie en minder mooie periodes/je leven gaat samen met je geloof • Buitenkant sober/niet afgaan op het uiterlijk, kijken naar de binnenkant/niet de schone schijn ophouden • Voering die warmte uitstraalt/er zit iets moois in/open staan/gastvrijheid/een ander helpen/naastenliefde is de kern

	• Verbinding door geloof/de kerk • De maatschappij is oppervlakkig/individualistisch • Met elkaar de diepte in/je weg zien te vinden met elkaar • Het leven is een leerproces/ keuzes maken/zelfreflectie/bezinning
4 Zelfreflectie/interne geloofscommunicatie	• Lastig om woorden te kiezen: goed passend/tijdens het gesprek bezig met keuze • Heel veel woorden waren van toepassing • Het ontstaat/met je handen/ niet nadenken/op een ander niveau/ via je hart uit je lijf • Tot de kern • Geloof niet altijd positief beleefd/tien jaar niets mee gedaan • Gemist: sociale gebeurtenis, je ei kwijt kunnen bij elkaar, ergens thuis horen, gehoord en gezien worden • Hoe heb ik het geloof beleefd?/Wat heb ik meegemaakt? Hoe kan ik daar mee omgaan?/Hoe ga ik het inrichten? • Geloof moet uit jezelf komen en gevoed worden • Zelfreflectie: had ik het anders/beter kunnen doen? • Richting van ouders • Jezelf ontwikkelen, groei • Geloof is niet altijd makkelijk, net als het leven • Het leven is niet altijd fijn, maar ook niet altijd moeilijk/positiever in het leven proberen te staan
5 Onderlinge geloofscommunicatie	• Geraakt door de manier waarop een ander aan het werk was • Verrast over dat wat de jongeren durfden te zeggen/ er kwam heel veel uit het nagesprek/openheid • Bemoediging • Een opmerking van een ander zet je aan het denken • Een stap verder komen • Anderen zien andere dingen/ieder vanuit eigen referentiekader • Onbewust wordt bewust • Een ander kan je wijzen op iets wat je niet (meer) ziet • Raakvlakken ontdekken met jezelf (ruimte voor nóg een lapje, zoekend, open staan)

	• De ander begrijpen • Elke jas uniek ⇒ eigen verhaal • Nieuwe diepgang ⇒ elkaar beter leren kennen • Elkaar herkennen in de jas • De ander had niet veel met geloven ⇒ ik haalde er niet veel uit • Geloof gaat door bergen en dalen/niet alleen donker en licht, het hangt vaak samen • Lichtpuntjes • Anderen hebben ook vragen over het geloof • Hartverwarmend • Je herkennen in de jas van een ander • Naar elkaar luisteren • Nieuwe inzichten opdoen • Samen bezig zijn en praten • Persoonlijke vormgeving/een ander herkennen in zijn/haar jas • Bewondering voor elkaars werk • Jezelf herkennen in de jas van anderen • Periodes dat het minder kan zijn horen erbij • Boodschap uitdragen • Steun en diepgang vinden bij elkaar en in de kerk
6 Nieuwe inzichten	• De jongeren zijn vrijer in het praten over geloof en God/ze geven makkelijker hun mening/vrijmoediger • Wij zijn geïndoctrineerd/waar je -kerkelijk- opgroeit legt een stempel op je • Ik durfde geen vrijheid te nemen • De jongeren zijn niet belemmerd door hun ouders • Het is goed zoals ik ben • Mijn hoofd zit altijd vol met ervaringen • Er is altijd een deur van hoop • Mensen kunnen beperkt worden door geloof • Verschillende manieren van geloven/godsbeelden • Niet altijd positief

	• Twijfel mag er zijn • Je hoeft geen mooi weer te spelen • Je bent kind van God • Jas meer open ⇒ openstaan • Scheuren zichtbaar laten in plaats van bedekken • Bij mezelf en anderen ontdekt • Wat je hebt meegemaakt komt terug in de jas • Openstaan voor een volgende stap • Doorzetten • Opvoeding en eigen stijl • Je eigen leven is betrokken in je geloof • Normen en waarden op jezelf betrekken: respect, gelijkheid, ontspanning en diepgang • Veel jassen die veranderen ⇒ mijn jas misschien ook gedurende mijn leven • Mezelf ontwikkelen • Mijn eigen weg vinden/geloven tot iets van jezelf maken • Nee, wel eraan herinnerd worden • Nee, boodschap/identiteit uitdragen
7 God ervaren	• Waar liefde is, daar is God • In het totaal van de workshop • Ik wil graag in gesprek over wat mensen bedoelen met ervaren van God • Elkaar en jezelf leren kennen • Door andere mensen • Als je terugkijkt op een ervaring • Inspiratie tijdens het maken van de jas • Gezamenlijk doel hebben • Tot iets creatiefs komen • Geloofservaringen delen • Dieper nadenken • Rust ervaren • Met elkaar in de verhalen bij de jassen

	• God houdt je vast • Lichtpuntjes • Verbinding met elkaar/met elkaar bezig zijn • In de kerk • Warmte/uitstraling van de jas
8 Levensoriëntatie	• Betekenis van het wit: het komt weer goed • Van negatief naar positief/kapot ⇒ er schijnt wit doorheen/goed zijn als je niet perfect bent/vertrouwen op genade • Toekomstgericht: hoop, liefde, iets nieuws zien, God helpt me opstaan, Godslicht, een weg naar een gekleurd vlak, licht door de scheuren heen • Herontdekken/geloofswaarden wijzigen/op een andere manier jezelf zien • Richting: misschien onbewust beïnvloed door de workshop/mogelijk van invloed op eigen handelen • Moment van vertellen aan anderen • Combineren van opvoeding en een eigen mening • Ik kijk vaak negatief naar mezelf, niet anders geworden • Ik kan lichtpuntjes zien • Het leven heeft diepte- en hoogtepunten/ik ben niet de enige die af en toe door een dal gaat • Het houdt je bij elkaar • Nee, boodschap van naastenliefde kracht bij zetten

Tabel 3

Aantal fragmenten waarin een categorie ter sprake komt:

	Categorie							
Interview	1	2	3	4	5	6	7	8
1	3	2	6	1	2	2	2	0
2	0	3	1	1	3	2	1	4
3	1	1	3	4	3	2	1	1
4	3	2	2	1	1	4	1	1
5	0	4	2	1	6	1 (ontkennend)	2	2 (één ontkennend)
6	4	1	7	0	4	1	1	1 (ontkennend)

BIJLAGE 5

Tabel 4

Categorie	Resultaten
1 Opzet workshop	Overeenkomsten Deze manier van werken zette me aan het denken, deze opzet heeft veel teweeg gebracht, er was sprake van diepgang. (3) Samen aan het werk is anders dan alleen praten: het was interactief, we konden elkaar inspireren. (2) Verschillen - Opmerkelijke aspecten Je persoonlijkheid komt tot uitdrukking in beeldend werk. (1)
2 Beeldend proces	Overeenkomsten Het zette me aan tot nadenken, je kunt er diepe dingen in verwerken, je kunt een boodschap uitdragen, tijdens het proces was verwoorden moeilijk, door terug te kijken op je werk kun je iets ontdekken. (5) Passend bij mij, iets van mijzelf. (2) Ik heb het laten ontstaan en het ging leven, ik heb onbewust gewerkt, je kunt het beste ermee bezig gaan en dan komt het ineens, ik was helemaal gefocust op de jas. (4) Verschillen Twee deelnemers beschrijven hier beeldaspecten van de jas: • Warme kleuren die in elkaar overlopen, donker en licht, het licht komt door het donker heen, de riem houdt het bij elkaar. • Een sobere buitenkant en een mooie, warme binnenkant. Opmerkelijke aspecten Kijken naar anderen, ik was gefascineerd door anderen. (2)
3 Geloofsbeleving	Overeenkomsten Er zijn verschillende periodes in mijn leven, mijn geloof verandert doordat ik zelf verander, ervaringen leiden tot nieuwe inzichten, ik ontwikkel mijn eigen stijl, je leven gaat samen met je geloof, het leven is een leerproces. (6) Contact met andere gelovigen is vertrouwd, je kunt je weg vinden met elkaar, ik vind het belangrijk om met elkaar in gesprek te gaan, je ontmoet meer mensen door het geloof. (4) Verschillen Geloofsuitspraken (3): • Ik mag zijn wie ik ben, je mag je eigen richting kiezen,

	goed en kwaad mogen naast elkaar bestaan. • God komt mij tegemoet. • Je moet kijken naar de binnenkant, naastenliefde is de kern. Opmerkelijke aspecten Ik kan niets met woorden als 'geloof' of 'spiritualiteit'(1)
4 Zelfreflectie /interne geloofscommunicatie	Overeenkomsten Ik heb nagedacht over hoe ik het geloof beleefd heb en hoe ik mijn geloof wil inrichten, ik heb me gerealiseerd dat ik het geloof heb meegekregen van mijn ouders en dat ik nu mijn eigen stijl ontdek, ik wil proberen positiever in het leven te staan. (3) Verschillen Je werkt op een ander niveau: zonder nadenken kan het via je hart kan het je lijf uit, waardoor ik makkelijker tot de kern kwam. (1) Opmerkelijke aspecten -
5 Onderlinge geloofscommunicatie	Overeenkomsten Ik was geraakt door de manier waarop een ander aan het werk was, het is fijn om samen bezig te zijn en je kunt steun en diepgang vinden bij elkaar, ik vind het praten en naar elkaar luisteren hartverwarmend. (3) Een opmerking van een ander kan je aan het denken zetten en zo kun je een stap verder komen, anderen kijken vanuit hun eigen referentiekader en kunnen je wijzen op iets wat je niet (meer) ziet, je kunt nieuwe inzichten opdoen. (3) Je kunt een ander beter leren begrijpen, je kunt elkaar beter leren kennen. (2) Je kunt bij de ander raakvlakken ontdekken met jezelf, je kunt jezelf herkennen in de jas van een ander, je kunt ontdekken dat anderen ook vragen hebben over het geloof, je kunt ontdekken dat periodes dat het minder goed met je gaat erbij horen. (4) Verschillen Ik was verrast over wat er uit het nagesprek kwam, over de openheid en dat wat de jongeren durfden te zeggen. (1) Je kunt een boodschap uitdragen. (1) Tijdens de begeleidende gesprekjes heb ik verteld dat het mijn jas niet alleen donker of licht is, maar dat het samenhangt. (1) Opmerkelijke aspecten Ik haalde niet veel uit het gesprek in tweetallen, omdat de ander niet veel had met geloven. (1)

6 Nieuwe inzichten	Overeenkomsten Nieuwe inzichten die de deelnemers noemden, waren (5): • Het is goed zoals ik ben. Er is altijd een deur van hoop. • Mensen kunnen beperkt worden door hun geloof. Er zijn verschillende godsbeelden. Twijfel mag er zijn, je bent kind van God. • Ik had mijn jas open kunnen laten staan, omdat ik ook opensta voor iets nieuws. Ik had de scheuren zichtbaar kunnen laten in plaats van ze te bedekken. Ik heb ontdekt dat datgene wat je meemaakt, terugkomt in de jas. Ik wil open staan voor een volgende stap en doorzetten. • Ik heb ontdekt dat ik mijn geloof een eigen stijl geef door normen en waarden op mezelf te betrekken. Ik heb ontdekt dat je eigen leven is betrokken in je geloof. Ik heb ontdekt dat mijn geloofsjas misschien ook kan veranderen gedurende mijn leven. Ik heb ontdekt dat ik het geloof tot iets van mijzelf maak en mijn eigen weg probeer te vinden. • Ik heb kunnen leren van anderen. Ik heb gezocht naar een manier om mijn boodschap, mijn identiteit uit te dragen. Maar ik heb voor de creatieve ideeën zeker ook gekeken bij de anderen om inspiratie op te doen. Door met een ander in gesprek te gaan over God in relatie tot de maatschappij heb ik nieuwe inzichten gekregen over dit onderwerp. Verschillen Eén deelnemer deed geen nieuw inzicht op: • Ik werd wel aan het inzicht herinnerd dat het goed is om je op positieve dingen te richten. Opmerkelijke aspecten • De jongeren zijn vrijer in het praten over geloof. • Het laatst genoemde nieuwe inzicht heb ik pas toegevoegd toen de respondent van Interview 6 deze uitspraken zelf benoemde als ‘nieuw inzicht’ in zijn reactie op het portret (zie Bijlage 6). In het interview kwam dit wel aan de orde, maar ik heb dit bij het labelen benoemd als ‘geloofsbeleving’ (Fragment 6.2) en ‘onderlinge geloofscommunicatie’ (Fragment 6.6). Zelf benoemt de respondent dit wat krachtiger als ‘nieuw inzicht’ dan in het interview naar voren kwam.
7 God ervaren	Overeenkomsten Doordat je elkaar en jezelf beter leert kennen, door andere mensen, door een gezamenlijk doel te hebben, door geloofservaringen te delen, in de verbinding met elkaar door met elkaar bezig te zijn. (5) Ik kreeg inspiratie tijdens het maken van de jas, in het tot iets creatiefs komen, in de warmte/uitstraling van de jas. (3)

	Je kunt God ervaren door terug te kijken op een ervaring. (1) Door rust te ervaren. (1) Door dieper na te denken. (1) Door in de kerk te zijn. (1) Verschillen Eén deelnemer beschrijft ook welke ervaring dat was: Ik heb ervaren dat God mij vasthoudt en dat er lichtpuntjes zijn. (1) Opmerkelijke aspecten -
8 Levensoriëntatie	Overeenkomsten De deelnemers noemden de volgende levensoriëntaties: • Tijdens het nagesprek zette een ander mij aan het denken door mij te wijzen op het wit dat door de scheuren heen schijnt. Wat ik eerst als negatieve, zwarte, gescheurde vlakken zag, kreeg een andere betekenis. Zo zijn de witte scheuren ‘per ongeluk’ betekenisvol geworden. Het betekent voor mij dat het weer goed komt. En dat ik goed ben ook al ben ik niet perfect, dat ik mag vertrouwen op Gods genade. Ik zie mijn jas als toekomstgericht: God helpt me opstaan, er is hoop, liefde, Godslicht, licht door de scheuren heen, een weg naar een gekleurd vlak. De jas heeft me geholpen bepaalde dingen te herontdekken: iets nieuws te zien in mezelf of in hoe God met me omgaat. • Op het moment dat ik aan de anderen over mijn eigen jas ging vertellen, realiseerde ik me dat ik dit ben, dat ik hier achter sta. Ik ben bezig mijn opvoeding en een eigen mening te combineren. Ik ben mezelf aan het ontwikkelen en daar ben ik trots op en blij mee. • Ik kijk vaak negatief naar mezelf, dat is door de workshop niet anders geworden. Ik realiseerde me wel dat het leven diepte- en hoogtepunten heeft en dat ik niet de enige ben die af en toe door een dal gaat. Ik kan lichtpuntjes zien. Het houdt je bij elkaar. Verschillen Eén deelnemer heeft geen nieuwe levensoriëntatie opgedaan. Eén deelnemer twijfelde of de workshop nieuwe richting aan zijn leven had gegeven: • Misschien is het afgelopen half jaar onbewust beïnvloed door de workshop. Misschien heeft het geleid tot een nieuw idee of gevoel. Het is mogelijk van invloed op mijn handelen geweest.

	Opmerkelijke aspecten Eén deelnemer noemde twee aspecten uit het interview als ‘nieuw inzicht’ toen hij zijn portret nalas: • Ik heb van de anderen geleerd hoe zij in hun kunstwerken hun boodschap hebben willen overbrengen. • Ik heb kunnen leren van mijn gesprekspartner door te filosoferen over het geloof en de verhouding tot de maatschappij. (Zelf heb ik met mijn jas de boodschap van naastenliefde kracht bij willen zetten.) Hij heeft deze ook toegevoegd in het portret als ‘levensoriëntatie’. Zelf wil ik deze inzichten echter niet zo benoemen, omdat ze niet voldoen aan de definitie.